

Спадщина

Відділ культури Звенигородської районної державної адміністрації
Звенигородський державний краєзнавчий музей імені Тараса Шевченка
Звенигородська районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців

Звенигора

Огонь горить —
і не згора,
Де білокора небосинь.
Від батька — син,
За батька — син —
Стоїть моя Звенигора.
На попелищі
грізних війн.
Усі окопи у житах...
Ніс, як молитву,
Рідний птах
Твій сивий дзвін,
Мій щемний дзвін...
Впаду грудьми
до джерела,
Де бранець спить,
Мій ратай — дід.
Дубів корінням родовід
З землі святої
Дзвін-гора.
Колискою дитинних снів
І кличем-криком
До Дніпра,
Як неньки сива голова...
На перехресті
всіх вітрів
Стоїть моя Звенигора.

Володимир НЕВМИТИЙ.
1974 рік.

ТЕРЕШЕНКО
МЛЯХ

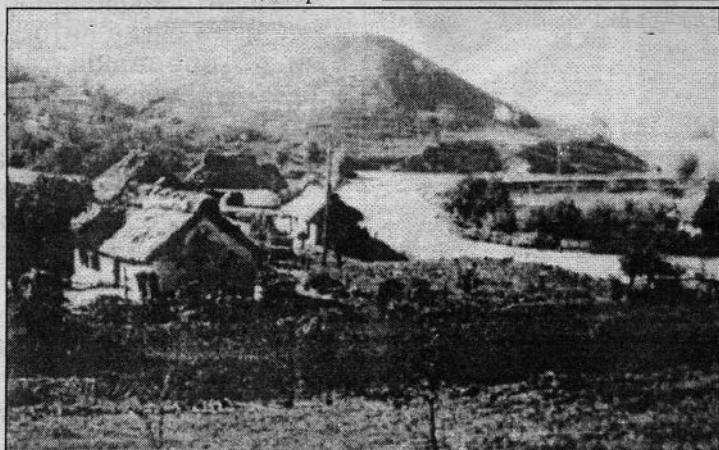
1922 року в Звенигородці започатковано краєзнавчий музей.

Розповідь Володимира Хоменка про фундаторку музею Софію Терещенко читайте на 14 ст.

Великий Рижанівський КУРГАН

7-9 ст.

Така вона - наша Звенигора.
Стоїть віками на сторожі краю...

Давнє фото.

Заставка - малюнок
художника Миколи СІВАКА.

3-4 ст.

Трипільська
кераміка

5-6 ст.

Віктор Юркевич

ЗВЕНИГОРОДЩИНА
В XV-XVI ВВ.

10-12 ст.

Герб міста Звенигородки

**Затверджений XIII сесією Звенигородської міської ради
XXIII скликання 28 лютого 2001 року.**

Герб міста Звенигородки — офіційна емблема міста, яка символізує його прадавнє історичне походження міста-фортеці часів Київської Русі, згадуваних в літописах та переказах Звенигород і Звенигору на південних рубе-

жах Русі в ряду укріплень Канівського, Роденського, Богуславського, Черкаського, Воїнського замків, укріплених міст-фортець.

Щит герба древньослов'янської форми, заокруглений зверху і скошений донизу, червоно-

го кольору із золотою облямівкою. Червоний колір символізує мужність захисників краю.

На щиті зображено древньоруського воїна, в гостроверхому шоломі та кольчугі, який тримає в правиці піднятий меч, показуючи готов-

ність дати відсіч нападаючим, в лівій він тримає щит, на якому зображено хрест, який боронить християнське воїнство древньої Русі. Воїн срібного кольору, який символізує чистоту помислів, честь і гідність.

Воїн стоїть на горі, обнесений срібним часоколом. Чорний колір гори символізує міць і багатство нашого краю.

Щит герба увінчано срібною п'ятизубцевою короною — стилізованою фортечною стіною. Міська корона вказує на те, що Звенигородка мала магдебурзьке право, була адміністративним центром староства, повіту, визначала Звенигородщину як територіально-адміністративне утворення.

Щит герба обрамлено вінком з колосся, яке символізує прадавнє значення краю як одного з центрів хліборобства, який сягає витоків до осередків трипільської культури, дубового листа як символу сили і могутності та кетягів калини як пісенної краси нашого краю. Вінок перевито блакитно-жовтою стрічкою кольорів Державного прапора України. Внизу на блакитній стрічці золотий напис "Звенигородка".

За основу ідеї герба взято перший герб міста Звенигородки XVIII століття.

Опис символіки виконав науковий співробітник Звенигородського державного краєзнавчого музею імені Тараса Шевченка Станіслав Лячинський.

Художники Олександра і Микола ТЕЛІЖЕНКИ.

Звенигород... Звенигородка... Вже саме ім'я нашого міста свідчить про його давнє слов'янське походження. Стоїть воно в ряду таких назв міст, як Вишгород, Білгород, Новгород та інших, де корінь слова "город" — місто. Старослов'янське "град" означало укріплення, городище, оточене валами та ровами, захищене природними укріпленнями — річками, ярами, болотами.

У польсько-мовних джерелах можна зустріти назву Звіногород (від польського "огруд" — сад, огорожене садиба). Принагідно згадаємо, що й досі можна почути, як у Водяниках один з кутків називають "огруд" ("гогруд" місцевою вимовою). Про це ж городище згадує В.Антонович, вказуючи, що "частина села розположена всередині городища, маючого 300 сажень в окружності; всередині його єсть чотирикутний цитадель".

Звенигород... Ця назва міст в давнину була досить поширена. Так про які ж Звенигороди йдеться в літописах?

Відомий Звенигород Київський — давньоруське місто-фортеця. Він захищав підступи до Києва з південного сходу. Згадується в Іпатіївському літописі за 1097 рік. Але й досі історики висловлюють різні припущення про його точне місцезнаходження, найчастіше ототожнюючи його з сучасним селом Дзвонкове Васильківського району Київської області.

Звенигород Галицький був давньоруським містом в Галицькій землі. Згадується в літописах 1125 року як центр удільного Звенигородського князівства. Тепер це село Звенигород, Пустомитівського району Львівської області.

Звенигород Червеньський згадується в літописах 1086-1087 років. Був розташований на лівому березі Дністра, між річками Збруч і Серет. Був зруйнований в час монгольських навал.

Звенигород Московський вперше згадується в духовній грамоті Івана Калити близько 1330 року. Зараз це місто в Кунцевському районі Московської області.

Звенигород... Славне, дзвінке ім'я нашого міста свідчить про його давню історію. Опис замку Брацлавського за ревізією 1545 року відзначає, що на той час замок Звенигородський був зруйнований і потребував відновлення, як важливий проміжний пункт на шляху від Брацлава до Черкаса і Канева. Ця дата згадується і Радянською енциклопедією історії України.

1994 року було відзначено 600-річчя згадки про наше місто в Супрасльському спискові. Але і ця дата ще не означає річницю заснування міста. Про деякі давні міста України можемо точно визначити дату заснування. В літописах іноді точно вказується, що року такого-то, такий-то князь чи воєвода повелів закласти осад, фортецю чи укріплення.

З якої своєї давнини починається заселення нашого краю? Помандруємо в минулі віки, тисячоліття.

Археологічні знахідки свідчать, що десь ще 20 тисяч років тому, в епоху кам'яної доби, жили в Подніпров'ї мисливці на мамонтів. Їхні житла віднайдені в Києві (Кирилівська стоянка), в Королівському районі Чернігівської області (Мізинська стоянка). Найдревніші знахідки часів палеоліту виявлені неподалік Великої Бурімки Чорнобайвського району — їм 40 тисяч років. Пізньопалеолітичні знахідки є в Уманському, Манківському, Смілянському районах. Залишки наметоподібних жител були виявлені 1966 року в селі Межиріч Канівського району. Тут жили люди пізньопалеолітичного періоду. Наш земляк, родом з села Козацького, академік, директор інституту зоології Академії наук УРСР І.Г.Підоплічко, який очолював експедицію, дослідив тут кілька жител, збудованих

древніми людьми з кісток мамонта. Вони полювали на мамонтів, зубрів, оленів.

Реконструкція житла

прадавніх мисливців, зроблена І.Г.Підоплічком, показала, що вони використовували кістки мамонтів та інших тварин як будівельний матеріал. З черепів та щелеп мамонтів викладалося по колу чи овалу щось схоже на підмурок. В отвори вставлялись бивні мамонтів, які сягали понад два метри. Кістяк споруди вкривали шкурами тих же мамонтів, що укріплювалися меншими кістками.

Знахідки кам'яної доби трапляються і в нашому районі. Різноманітне знаряддя, шліфовані сокири, крем'яні ножі, наконечники списів... Все це свідчить про те, що люди віддавна жили в нашому краї. Звірів для полювання на той час вистачало. Кістки мамонтів, уламки бивнів — досить поширені знахідки. Багато їх траплялось у Юрківському буровигільному розрізі. Саме тоді, на початку 60-х років минулого століття, було істотно поповнено ними фонди Звенигородського краєзнавчого музею. Бивні, зуби, окремі кістки було віднайдено біля Старої Буди, в Скаліватському кам'яному кар'єрі.

За повідомленням В.В.Оникієнка, колишнього голови правління колективного сільськогосподарського підприємства "Батьківщина Шевченка", в травні 1995 року на північно-західній околиці Моринця, в урочищі "Під випасом", бульдозерист Г.М.Козенко, проводячи ремонтні роботи на дорозі, на глибині близько одного метра виявив бивні мамонта.

Як бачимо, Середній Лісостеп України був багатий на різноманітну дичину. Мисливство, риболовля, збирання дикорослих їстівних рослин сприяли життєдіяльності первісних людей.

Після неолітичних мисливсько-рибальських поселень в нашій краї в IV-III тисячоліттях до нашої ери набувають поширення поселення трипільської культури. Про них особлива мова, бо полишили вони глибокий слід в історії нашої, культури, світосприйманні, мистецтві. Від Дністра до Дніпра жили тут землероби, які вже одомашнювали тварин, зводили багатокімнатні двоповерхові житла, будували протоміста, які займали сотні гектарів. Будівлі зводили з дерева, обмазували глиною, мали господарські приміщення для зберігання зерна. Виготовляли розмальований посуд, прикрашували його розписом із зображенням людських фігур та тварин, ліпили з глини людські фігурки, моделі житла.

Поселення трипільців виявлені біля Онопріївки, Веселого Кута, Розсохуватки, Вільховця, Чичиркозівки, Майданецького та інших населених пунктів нашого краю.

Багато зробив для дослідження трипільської культури наш земляк Вадим Федорович Мицик — лауреат премії імені Вікентія Хвойки, лауреат премії імені Михайла Максимовича, організатор і директор Тальнівського музею історії хліборобства, в якому широко представлена спадщина трипільської культури.

В.Ф.Мициком і Іваном Павловичем Гірником — невтомними дослідниками на території колишнього великого трипільського поселення біля села Чичиркозівки було зібрано чимало знахідок антропоморфної та зооморфної пластики. Ця колекція є однією з найбільших в нашому регіоні.

Епохи міді, бронзи, заліза не поминули наш край. Археологи виділяють багато культур племен та народів землеробів-скотарів, які в той чи інший час населяли територію України і, зокрема, Середнє Подніпров'я, нашу Звенигородщину. Середнім Подніпров'ям пролягали стратегічні шляхи міграції народів. Між Дніпром і Бугом, по вододілах їх притоків Росі, Гнилого і Гірського Тікичів рухалися

ЗВЕНИГОРА

кочівники — скотарі. І тут же були сприятливі умови для життєдіяльності землеробів — багаті ґрунти, ліси, річки, які служили розвиткові мисливства, рибальства, бортництва.

На карті, складеній за К.Птолемеем (2 ст.) і виданій А.Ортелієм 1590 року, яка зображує землі, що становлять територію сучасної України, позначено народи: скіфи, сармати, гуни, торки, номади, анти, кіммерійці, таври.

Від VII до III століть до нашої ери Звенигородщина була заселена скотарями-скіфами, які прикочували до Лісостепу з Степів Приазов'я та Нижнього Дніпра. Городища, кургани скіфської доби досить поширені в нашому краї.

На Черкащині відомі два городища біля села Пастирського Смілянського району, поселення біля села Жаботина Кам'янського району.

Кургани біля села Неморож, Ризиного та інших розповідають про скіфську добу історії. І що цікаво — кочівники, прийшовши в край родючих ґрунтів, багатющої природи лісів і ланів Подніпров'я, переймали спосіб життя місцевих землеробських народів. Ще давньогрецький історик Геродот виділяв поміж скіфів скіфів-орачів, які торгували з грецькими колоніями Причорномор'я зерном.

Дослідження Великого Риханівського кургану біля села Риханівки Звенигородського району, проведені наприкінці XIX століття Г.Оссовскі та наприкінці XX століття С.Скорим і Я.Хохоровскі, показали, що біля Риханівки на Звенигородщині був досить пізній, датований III ст. до нашої ери, висунутий на північний захід регіону анклав скіфів-орачів, які вели вже осідлий спосіб життя. Про це свідчить вирізана з материкової глини модель печі посеред поховальної камери скіфського вождя. Її виявлено розкопками спільної Українсько-Польської експедиції під керівництвом С.Скорого і Я.Хохоровскі в 1996 році.

Про широкі торговельні зв'язки скіфів свідчить ще одна цікава деталь. Ще експедиція, яку очолював Г.Оссовскі в 1887 році, знайшла в бічному жіночому похованні золоту нашійну прикрасу. Її довгасті підвіски помітно схожі на підвіски золотих сережок, які були знайдені в різні часи біля Феодосії та в кургані Велика Близниця біля Фанагорії (Таманський півострів).

Скіфи-орачі продавали зерно, до них із півдня йшли ювелірні вироби грецьких майстрів. Про це свідчить і скарб бронзових виробів, відкритий в торфовищі на річці Супої (село Піщана Золотоніського району).

Так зв'язки скіфів з Півднем, Кримом, грецькими колоніями впливали на подальший розвиток краю. Тут стикалися різні культури, збагачували і доповнювали одна іншу.

Як глибоко сягають звичаєві впливи різних культур, можна помітити з такого спостереження. Якось, в карпатському селі Ціневі Івано-Франківської області довелося мені бачити похорон. Покійника несли в закритій домовині, хоч відправа була за обрядом православної церкви. І вуйко мій, Юзеф Кіцера, зауважив: "А там у вас, на Подніпров'ї, зберігся звичай, напевно, від тих часів, коли скіфських вождів, піднявши на віз, везли по підвалдних землях, щоб жителі того краю прощалися з покійним... У відкритій домовині".

Принагідно згадаємо ще й про звичай, коли останній шлях покійному встеляють барвінком, глициєю, квітами. То відгомін наших дохристиянських вірувань, коли вклонялися Сонцю, Землі, Воді, Рослині...

Продовження на 4-й стор.

ЗВЕНИГОРА

Продовження. Початок на 3-й стор.

Згадаймо і звичай сватання, коли "...дівчина ввійшла та й стала біля печі, ніби щось розглядає в запічку...". Чи не від часів трипільської культури, коли піч була центром життя, коли жінка шанувалася, коли ідея родючості набувала першочергового значення в уяві древніх землеробів, які поклонились богині родючості — Великій Матері!? І звідси ще й досі та особлива роль жінки в українському суспільстві! Той відгомін матриархату трипільця...

Вивчити історію виникнення постійних осад в нашому краї неможливо без аналізу життя і звичаїв осідлого землеробського населення та шляхів міграції кочових народів. Кіммерійці, скіфи, сармати, гунни, угри, які з них лишили глибший, які менш помітний слід. На початку нашої ери спустошливо наваляло пройшли нашим краєм гунни. Небагато полишили вони археологічних пам'яток, але в топоніміці зостався по них слід аж до середини XVII століття, коли Гійом Левассер де Боплан на карті України ще визначав Тікич Угорський (сучасний Гірський Тікич). Коли пригадаємо, як угри на чолі з Аттілою заснували свою державу: на територію сучасної Угорщини прийшли гунни, а згодом — угри, подолавши перед тим Середньоазіатські степи, Причорномор'я і перейшовши Карпати, то стане зрозуміло, що в Європі на назву нашого краю переносилися назви тих народів, які, перекочуючи теренами України, з'являлись на Заході.

Це було характерне для картографів різних часів. Так, ще у II столітті до нашої ери в Лисостеповій Наддніпрянщині з'являються кочові іраномовні племена сарматів. Кургани з сарматськими похованнями зустрічаються в Тальнівському, Смілянському, Звенигородському районах. І на багатьох стародавніх картах можна бачити, що через всю територію Лисостепу сучасної України картографи писали "Сарматія", "Скіфія". Такими тоді були уявлення Заходу про наш край.

Ближче до наших часів, в першій половині 1-го тисячоліття нашої ери, в чорноземній смузі Лисостепу України та північній частині степу, між Сіверським Дінцем і Дністром та Прутом, по течіях рік Правобережної України набули поширення поселення черняхівської культури. Осіле землеробське населення жило в неукріплених поселеннях, що покривали схили річок. Житла та господарські споруди зводились наземними або трохи заглибленими, дерев'яний каркас обмазувався глиною. Посуд виготовляли на гончарному круті, трапляється і ліпний посуд. Знання праці свідчать про високий розвиток землеробства та ремесла.

Могили черняхівської культури поблизу села Стецівки був досліджений невтомним збирачем археологічних пам'яток — Іваном Павловичем Гірником. Тут він зібрав велику колекцію горщиків, мисок, глеків, кубків — всього 47 предметів. Колекція була передана до Черкаського обласного краєзнавчого музею, введена в науковий обіг для вивчення розвитку черняхівської культури.

Перше тисячоліття нашої ери характерне консолідацією слов'янських племен. Окремі східно-слов'янські племена-угруповання, яких історики називають літописними племенами, починають формувати східнослов'янську державу — Київську Русь.

Тут, в глибині століть, і починається історія Звенигори, Звенигорода.

Землеробські цивілізації, народи, які вели осідлий спосіб життя, завжди були вимушені боронитись від кочівників. В тайні тисячоліть

повіті Зміїові вали. В переказах, легендах, казках розповідається про ці унікальні

оборонні споруди прадавньої землі України. Аналоги їм — хіба що Велика китайська стіна, якою пращовитий китайський народ боронив свою землю від навал кочівників.

Верхня межа датування оборонних валів, спорудження міст-фортець, укріплених замків на південних рубежах Київської Русі відома. В Іпатіївському літописі говориться, що Володимир Святославович повелів будувати міста-фортеці для захисту кордонів від нападів печенігів, чорних клобуків. Отже — початок XI століття. Але сучасні дослідження Зміїових валів, зокрема, радіовуглецевий аналіз вугілля і перепаленої глини показують, що прадавні оборонні вали споруджувались набагато раніше, ще до нової ери, збудовані землеробським населенням Лисостепу України з метою оборони від скіфів. Усталеної думки з цього приводу науковці ніяк не визначають, але суть самої наявності Зміїових валів говорить, знову ж таки, про прадавню історію нашого краю, про те, що на Подніпров'ї перехрежувалися шляхи міграції, переплалася культура народів.

І коли говоримо про шляхи, то пригадаймо, що річки теж були прадавніми торговельними артеріями. Добре відомий вже ближчий до нашого часу "шлях з варяг у греки". Дніпро, Дон, Дністер, Південний Буг та їх притоки — по них просувались в наші краї греки від Ольвії та Херсонесу. Врахуймо, що в давнину ріки були повноводніші, археологічні знахідки в Південному Бузі, Ірдинських болотах, заплавах лівобережних приток Дніпра свідчать про використання річок для транспортування зерна, товарів. (Згадаймо ще раз знахідку скарбу бронзових виробів на Супої). Скарби та поодинокі знахідки грецьких, римських, візантійських монет свідчать про жваву торгівлю.

І разом з тим, саме річки визначали і сухопутні шляхи. Справа в тому, що будь-який шлях люди вибирають підсвідомо, рухаючись не по прямій, а знаходячи зручніший напрямок, щоб менше було перепадів висот. Зверніть увагу, що понад схилом стежки завжди йдуть практично по горизонтальних пагорбам, не перетинаючи його по прямій.

Так відбувається і на просторах певного регіону. Верхів'я вододілів річок визначають шляхи. Вони торувались по вищих відмітках вододілів, які навесні раніше просихають, після дощів і злив з них швидше стікає вода. Тому Середнє Подніпров'я відіграло особливу роль. Саме тут, вододілами найбільших річок України пролягав Чорний шлях. А дещо південніше — Кучманський.

В межах нашого району це помітно на прикладі шляху Звенигородка-Озірна-Водяники-Ризине-Буки. Він повторює найвищі відмітки вододілу Гнилого і Гірського Тікичів, практично поминаючи села досить великі — Чижівку, Рижанівку, Кобиляки. А якщо пригадати, що і в Озірній, Водяниках, Ризині село новобудовами піднімалися з балок до цієї дороги, то стане зрозуміло, що шлях цей віддавна мав всі прикмети стратегічних шляхів — витримував загальний напрямок схід-захід, захід-схід, полишаючи села остронь. Примітно і те, що коли в 1932-1933 роках тут будували вузькоколійну залізницю для обслуговування цукрозаводів, то залізничники практично вели колію поряд з давнім шляхом. В меридіональному напрямку прикладом може служити дорога від Рижанівки до Попівки-Заліського. Обабіч цієї дороги бачимо скіфські могили, кургани епохи бронзи. Здавна цей шлях торували люди.

Укріплені міста-фортеці захищали броди через ріки, підступи до гирла.

Літописний Канів. Поблизу нього є кілька поселень ранньослов'янської доби. Висловлюються припущення, що легендарний Гелон, прадавнє місто, був десь поблизу гирла Росі. Водні шляхи по Дніпру захищали Родень (Трахтемирівське городище), прадавні Черкаси, порт-фортеця на Дніпрі — Воїнь, який захищав гирло Сули.

Коли рухатись від Дніпра на захід від Черкас, то перша істотна водна перешкода на тому шляху — Гнилий та Гірський Тікичі, які в давнину були повноводніші. Рось та її притоки переважно течуть із заходу на схід і тут в Пороссі проходила одна з ліній Зміїових валів. А броди і підходи до них, що вели через Тікич, прикривали невеликі укріплення. Територія прадавньої Звенигородщини за часів Київської Русі була південним порубіжжям. І коли рухатись із сходу на захід, то бачимо, підходячи до долини Тікичу з боку Тарасівки-Вільшани (Поросся) перед спуском в долину, круті яри, на верхів'ях яких стоїть Звенигора.

Хто піднімався на її вершину, може оцінити, як ця, на перший погляд непримітна, висота дає можливість огляти поглядом весь терен навколо Звенигородки. Видно висоти біля Озірної, Стебного, Вільховця.

Відокремлена від південно-східного підніжжя і оточена болотистою низиною з півночі і заходу Звенигора була важкодоступною і природні умови створювали тут зручне місце для оборони. Гнилий Тікич відмежовував із заходу прилеглу околицю, понад ним тягнулись ліси. Залишки їх — то сучасні урочища Хлипнівська дача, Губське. На півночі — ліси, що простяглися між Шестеринцями і Моринцями.

В лісах біля Моринців є залишки древніх оборонних споруд — Зміїових валів, про які Л.Похилович писав: "В лесу, принадлежащем селу Моринцам, есть вал, поросший огромными деревьями и имеющий вышины около 4-х сажень. Он тянется от востока на 5-ть верст". Вали розташовані на південний захід від Моринців. Вони починаються на захід від господарського двору "Надія" і тягнуться на північний захід до Староморинського лісництва.

Багато залишків оборонних споруд зустрічається на південному оборонному рубежі Київської Русі, на вододілах Дніпра і Південного Бугу, Росі і Гнилого Тікича. Підвищені плато вододілів служили зручним місцем для сторожових постів, а в лісовій гущавині, використовуючи природні водні рубежі, велось спорудження оборонних укріплень. Саме північні терени Звенигородщини були висунутими на південь форпостами Київської Русі.

Такою була і наша Звенигора. З південного боку дістатись до Звенигори теж нелегко. Байраки річки Погибної, з виникненням назви якої теж пов'язаний переказ про сутичку з татарами, і струмка Безименка були порослі лісами і лозами. Вони відмежовували з півдня урочище Стріліца, на північно-західному схилі якого й височіла Звенигора.

Принагідно згадаємо, що в роки Великої Вітчизняної війни, за свідченнями жителів села Гудзівки, в час боїв по розгрому німців в Корсунь-Шевченківській битві на Звенигорі був спостережний пункт радянських артилеристів.

Така вона — наша Звенигора. Стоїть віками на сторожі краю. І, як справжній вартовий, неговірка, береже спогади про минуле. Вимиває часом весняна вода в довколишніх ярах то наконечники стріл, то шаблю іржаві чи кістки зотлілі, перепалену глину чи чорні від часу уламки кераміки... Слід минулих віків...

СТАНІСЛАВ ЛЯЧИНСЬКИЙ,
член Національної спілки журналістів
України.

Міста і селища Трипільської цивілізації

Ми живемо на найкращих у світі чорноземних землях. Тому й хліборобство є нашим найосновнішим господарським заняттям від давніх пір. Ще шість-п'ять тисяч років тому тут господарювали хлібороби-орії, знані в науці як носії Трипільської культури. Цю цивілізацію відкрив відомий український археолог Вікентій Хвойка 1893 року у Києві, а потім провів ретельні розкопки коло містечка Трипілья на Київщині. На XI Археологічному з'їзді 1899 року у Києві він її обгрунтував і відтоді на історичних скрижалях вона відома як Трипільська культура.

Своєю величчю і духовними набутками вона привабила ба-

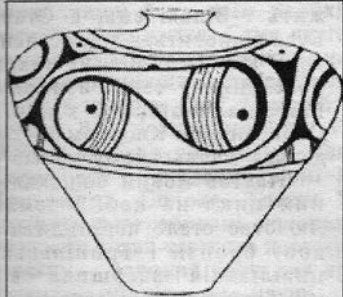
гатьох науковців і вже до 1917 року на Україні виявлено 1200 поселень. Встановлено, що розвивалася вона на землях між Дністром і Дніпром — частково в карпатській частині Румунії, в північній Молдові і на Україні. По суті це була велика на той час держава. Вчені дослідили, що ці прадавні хлібороби вирощували десять злакових культур, серед яких переважала пшениця, обробляючи землю мотиками та ралами. Витворювали дивну за формою та розкішну за оздобленням кераміку. Саме за останньою європейська наука назвала її "українською неолітичною культурою мальованої кераміки".

Дослідження почалися на Звенигородщині

Невдовзі після відкриття цієї культури, молодий, але завзятий історик і літературознавець Василь Доманицький 1897 року приїхав на Звенигородщину у своє

рідне село Колодисте і з братом Платоном почав розкопки. Знахідки були достоту такі, які він бачив у зібранні Вікентія Хвойки в Київському музеї старожитностей. Подібні він виявив при розкопках у сусідніх селах — Лукиві, Піща-

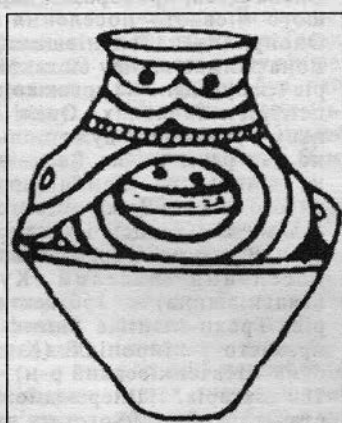
ній, Глибочку, в самому Тальному. Наступного року В. Доманицький запрошує на розкопки в Колодисте відомих археологів Миколу Біляшівського, Олександра Спіцина. Тут вперше вони застосували фотографування для фіксації даних під час археологічних розкопок. Вчені довели, що це була дуже розвинена культура, а так звані "точки" (будівельні рештки) є не що інше, як оселі прадавніх

хліборобів.

У фонди Київського музею Василь Доманицький здав 53, а Олександр Спіцин — 24 знахідки цієї нововиявленої культури, орійської або протослов'янської за походженням. Знаряддя та вироби експонувалися на виставці XI Археологічного з'їзду. Результати розкопок В. Доманицький опублікував в "Археологической летописи Южной России", а Олександр Спіцин у 1904 році випустив книжечку "Роскопки глиняных площадок близ села Колодистого Киевской губернии".

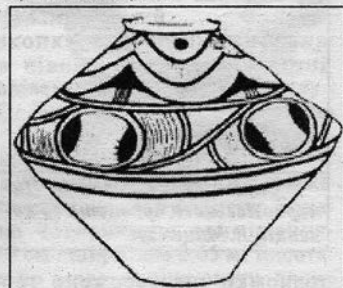
В архіві Вікентія Вячеславовича зберігається свідоцтво на право проведення розкопок у Черкась-

кому, Чигиринському, Звенигородському повітах влітку 1903 року. Грунтовні розкопки в сезонах 1906 та 1907 роках на поселенні у Старій Буді провів Михайло Якимович. Після революції 1917 року

він очолював Уманський музей. Знахідки його настільки були цінними і колоритними, що й досі ними ілюструють видання по історії Трипільської культури не тільки на Україні, а й в Росії, країнах Європи, США, Канади. Декоративні композиції горщиків, глечиків розкривають світогляд та мистецькі уподобання прадавніх хліборобів із земель Звенигородщини. Це підтвердилось і в 1980-х роках, коли археолог Сергій Рижов провів у Старій Буді контрольні розкопки. Тоді було викопано шоломоподібну посудину з дірчастими рогуль-

ками. Такий витвір не має подібних по всьому ареалі розселення трипільців-оріїв.

Посуд з декоративними розписами із поселення в с. Стара Буда, Розкопки М.Якимовича.

Відкриття Віку

Наступне ще масштабніше відкриття пішло і з небес, і з Звенигородщини. Річ у тому, що у 1950-х роках військовий топограф Костянтин Шишкін по завданню свого відомства займався аерофотозйомкою земель Черкащини, мешкав у Звенигородці. Коли із часом дешифрував знімки, то не думав і не гадав, що та його праця знову приведе у Шевченків край. На аерознімках він виявив концентричні кола, які повторювалися у чіткій послідовності. Оскільки зйомки велися на полях, то це могли бути не нинішні забудови, а сліди історичних культур. Це змусило його вдатися до археологічного розшифрування і настільки захопило, що стало змістом його життя.

Плівка відкривала щось важливе і тепер потрібно його перевірити на місцевості. За порадою фахівців Костянтин Валентинович звертається в Умань до найстарішого українського археолога Василя Стефановича. Останній в пошуках археологічних пам'яток обійшов майже половину Черкащини, виявив 2298 історичних поселень у 311 селах, 80 із них були трипільськими. За роки 1955-1967 він обстежив та описав археологічні пам'ятки у 25 селах Звенигородського району.

Після уважного обстеження аерофотознімків, Василь Автономович ствердив, що коло тих сіл є поселення трипільської цивілізації.

Вирішили вибратися до Вільховця. Ідучи туди, обидва дослідники навіть не думали, що зроблять відкриття віку, котре утвердить новий погляд на цю давню хліборобську цивілізацію. На захід від Вільховця в напрямку до Рижанівки виоране поле висвітлювалось жовтими плямами, які розміщалися на трьох еліпсах. Контрастні плями на знімках показували те саме.

На полі поселення сягало за 150 гектарів, а ще східний край його заходив у село. Невже це місто? Найбільше історичне місто у Мохенджодаро (Індія) розміщалося десь на такій же площі. Будівля від будівлі розташовані на відстані двадцяти метрів. Майже так, як і хати у Вільховці. Усе чітко й планомірно, мов за одним планом. Аж не вірилося, що таке могло бути п'ять тисяч років тому.

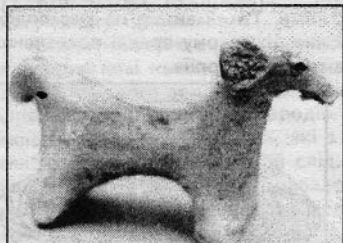
Так у Вільховці топографом К. Шишкіним і археологом В. Стефановичем 1964 року було відкрито найдавніше місто у Європі. За цим зразком Костянтин Валентинович розшифрував на плівках аерозйомок ще 250 пам'яток і 27 фотопланів поселень опублікував. Таких великих протоміст налічувалося до двох десятків. Найприкметніше було те, що п'ятнадцять з них розташовані на території теперішньої Черкаської області. Преса зарясніла визначеннями "відкриття віку", "космічні відкриття".

Міста і селища Трипільської цивілізації

Найдавніші міста Європи

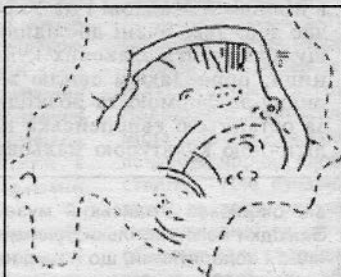
Дослідження праміст, їхнього планування почалося із Майданецького Тальнівського району. Відкриття давніх міст кандидат історичних наук Микола Шмаглій переклав на серйозну дослідницьку роботу. Дані аерофо-

Скульптурка козла із Чичиркозівського праміста (з колекції В. Мицика).

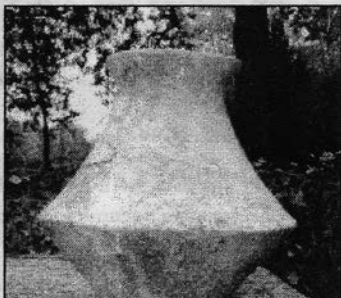
тозіомки підтверджено геомагнітною розвідкою і встановлено, що в цьому протомісті було 1575 будівель, розташованих на чотирьох еліпсах. Коловорадальний принцип забудови міст використовується і донині. Виявлені квартали, вулиці, майдани, храми, оборонні споруди, які розкривають міську структуру поселення. При дослідженні Майданецького міста відкрито, що житла трипільці-хлібороби споруджували у два поверхи. В центрі житла завжди стояв жертвник. В поєднанні із мальованою керамікою, розписаними стінами такий будинок перетворювався на храм краси і духу.

Вважалося, що коло села Чичиркозівки є трипільське поселення, поблизу Стецівки — також. Є воно і біля Ватутіного. Завдяки аерофотозіомці К. Шишкін встановив, що це єдине поселення і од-

План Чичиркозівського міста доби енеоліту за аерозіомкою (розшифрування К. Шишкіна).

не з найбільших у Європі. Воно займало площу 300 гектар. В 1973 році К. Шишкін, М. Шмаглій, К. Зінківський, В. Мицик виїхали на його обстеження. Розвідкою підтверджено, що прамісто дійсно забудоване на дванадцяти еліпсах. Оскільки поле без-

Глечик із найпізнішого міста Трипільської цивілізації коло с. Вільховця. (Розкопки В. Мицика).

жално розорювалося, на поверхні завше траплялося чимало знахідок: статуетки, посудини, знаряддя. Ми з Іваном Гірником з Ватутіного восени і напровесні виходили на пошуки. Велику колекцію зібрав Іван Павлович на

Чичиркозівському місті. Про статуетки людей, тварин написано ґрунтовні дослідження. Під час розкопок І. Гірник виявив точок-просорушк, на якому зерно перероблялося у пшоно.

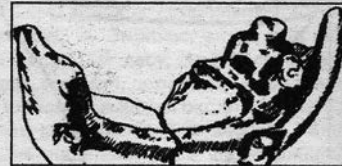
Епізодично пробні розкопки велися і на Вільховецькому прамісті. Під час одних із них було знайдено людський череп. Глечик і горня з Вільховця, викопані мною, як і знахідки з Чичиркозівки, експонуються в Тальнівському музеї історії хліборобства. У 1993 році провідні археологи України Наталія Бурдо і Михайло Видейко провели серйозні дослідження праміста у Вільховці. Дані розкопок підтвердили, що воно належало до пізнього етапу Трипільської культури, яка, до речі, проіснувала 1500 років. Знайдено багато мальованої кераміки, статуеток, крем'яного та кам'яного знаряддя. Рідкісна знахідка — це кам'яний округлий молоток, яким кували мідь. Михайло Юрійович писав, що "серед мешканців останнього протоміста Черкащини таки був коваль! Як і кожен фахівець він мав під рукою повний набір потрібних інструментів, в тому числі молотів різних розмірів, без яких не обійдеться жодна кузня".

У міжріччі Південного Бугу — Дніпра був цілий терен поселень Трипільської цивілізації. Формуватися він почався ще у надрах середнього етапу. Як встановила кандидат історичних наук Олена Цвек, прообразом першого міського поселення є Онопріївка-1 (Тальнівщина). Вона займає площу 60 гектарів і забудоване на трьох концентричних колах. Оселі в ньому розміщені дуже щільно. До речі, Олена Василівна виявила поселення середнього етапу у Чижівці та між селами Вільховцем і Гусаковим. В цей час розвивається поселення Веселий Кут (Тальнівщина) — 150 гектарів. Трохи пізніше виникає прамісто у Миропіллі (Корсунь-Шевченківський р-н) — 180 гектарів. На перехідному етапі від середнього до пізнього Трипілья формується Гордашівське місто — 130 гектарів. Васильків-Устимівка (Шполянський р-н), Михайлівка (Кіровоградщина) на сході, Ятранівка (Уманщина), Чечельник (Вінниччина) на заході України займають територію 70 гектарів. Та все ж основні праміста зосереджені на Черкащині. Сушків-

ка, Аполянська, Косенівка, Глибочок, Володимирівка (Кіровоградщина) уже досягають стогектарних розмірів. Далі площі міст зростають: Розсохуватка, Вільховець — 150 га, Небелівка — 220, Доброводи, Томашівка — 250. Вражають своїми розмірами Майданецьке місто — 270, Чичиркозівське — 300 га. Найбільше у світі історичне поселення мідно-кам'яного віку — Тальянське прамісто сягає 450 гектарів.

Отже, в міжріччі Південного Бугу—Дніпра маємо не просто великі поселення чи праміста, а суцільний масив урбанізації суспільства в епоху енеоліту. Тут бачимо, як хліборобство при правильній організації суспільного життя, прогресивно впливає на загальний розвиток.

В процесі дослідження праміст на Черкащині експедиціями інституту археології, проведено розкопки на трипільських поселеннях в Новоукраїнці, Неморожі. Кла-

Уламок моделі житла із піччю з Чичиркозівки (опублікована Т. Пассек 1938 р.).

сифікуючи посуд за формою та орнаментом, кандидат історичних наук Сергій Рижов відніс перше до поселень типу Сушківки, а друге — до типу Косенівки. Сюди належить і Вільховець, а Стара Буда відноситься до поселень типу Попудні. Відоме також поселення у селі Ризиному. Матеріали зібрані з нього Олександром Клочком знаходяться в сільському музеї.

Настав новий зодіакальний цикл на небі і землі. Людство стало переходити в добу бронзи і Трипільська цивілізація завершила свій цикл розвитку в історії. Її господарське — хліборобство, тваринництво, гончарство, ткацтво — та духовне надбання — архітектура декоративні розписи, свята, пісні і загальносвітогляд перейшли у культурну спадщину наступних поколінь. І хоч минули тисячоліття, але ми, українці, продовжуємо життєву лінію наших пращурів.

Вадим МИЦИК,
директор Тальнівського
музею історії хліборобства,
лауреат премії імені Вікентія
Хвойки.

Микола Шмаглій, Валентин Шишкін, Костянтин Зінківський на Чичиркозівському місті Трипільської цивілізації, 1973 рік.

Фото В. МИЦИКА.

Великий РИЖАНІВСЬКИЙ КУРГАН

Іраномовне плем'я скіфів залишило в історії України помітний слід. Це не дивно, адже протягом чотирьох століть (VII-III ст. до н. е.) цей народ був фактично повновладним господарем величезного степового простору від Дону до Дунаю. У своїх завоювальницьких походах скіфи досягли навіть кордонів Стародавнього Єгипту.

У III ст. до н. е. скіфи були витіснені з причорноморських степів іншим кочовим плем'ям-сарматами. Проте скіфська держава в Криму існувала аж до III ст. н. е.

Скіфи створили високу як для свого часу матеріальну культуру. Їхнє своєрідне мистецтво отримало в науці назву "мистецтво звіриного стилю". Чимало скіфських виробів є шедеврами світової культури, зокрема золота пектораль — нагрудна прикраса із кургану Товста Могила, золотий гребінь з кургану Солоха, електрова (тобто із сплаву золота і срібла) ваза з Куль-Оби та багато інших.

Вивчаючи історію скіфів, науковці мають у своєму розпорядженні деякі

Срібний кубок.
Знахідка 1996 року

писемні джерела. Це — свідчення Геродота, інших стародавніх авторів, близькосхідні хроніки. Та оскільки скіфи не мали власної писемності, основними джерелами для вивчення їх історії та культури є речові. Це передусім речі із скіфських поховань, адже у скіфів існував звичай — супроводжувати небіжчика на той світ, спорядивши його всім необхідним для потойбічного життя. Саме кургани — поховання із земляним насипом над ними — є найвизначнішими пам'ятками скіфської епохи в нашому краї. Перший скіфський курган був розкопаний ще 1756 року. Відтоді їх було розкопано кілька тисяч. Серед них — і славнозвісні Куль-Оба, Чортотлик, Солоха, Товста Могила, і дощенту розграбовані поховання. Тому відкриття бодай частково нерозграбованого кургану — великий успіх для археологів і величезна цінність для науки.

У IV-III ст. до н. е. територія сучасної Черкаської області входила до скіфської держави — Великої Причорноморської Скіфії.

Вона була однією з її периферійних областей. Тому не дивно, що пам'ятки скіфського часу є досить поширеними в нашому краї.

Поселення скіфської доби відкрито поблизу села Жаботин (Смілянський район). Скіфське городище є поблизу с.Трахтемирів (біля м.Канева), села Пастирського на Смілянщині.

Скарби скіфських часів було знайдено поблизу села Залевки смілянського району, у с. Вільховчик (Корсунь-Шевченківський

район), біля с. Пішаного (Золотоніський район). Особливо цікавим є останній скарб. Тут було знайдено 15 античних ваз, рештки кістяка людини та залишки довбаного човна. Цей скарб потрапив на територію Середнього Подніпров'я завдяки торговельним зв'язкам, які існували між місцевим населенням та грецькими колоніями. Очевидно, човен, на якому ці амфори везли по річці Супій для якоїсь знатної особи, зазнав катастрофи. При цьому загинув перевізник, скелет якого і було знайдено.

На території Черкащини є надзвичайно велика кількість скіфських курганів. Найбільші скіфські могили — поблизу Мотронинського городища, біля села Макіївка Смілянського району, Журавки Городищенського району. Значними є курганні групи поблизу Заліського (Тальнівський район), та Рижанівки (Звенигородський р-н).

Останнім часом було досліджено кургани поблизу Стеблєва (Корсунь-Шевченківський район), Вишньополя (Тальнівський район). Протягом 1995-97 рр. у Звенигородському районі працювала спільна українсько-польська експедиція, яка в основному займалась дослідженням Великого Рижанівського кургану.

Великий Рижанівський Курган є однією з найвизначніших пам'яток скіфського часу на території нашого краю. Його дослідження, які почалися ще у 80-х р. минулого століття, а завершилися вже в наш час, безперечно, увійдуть в історію науки.

Розташований курган за 6 кілометрів на південь від села Рижанівка Звенигородського району, поблизу стародавньої дороги, яка проходить в меридіальному напрямкові від Рижанівки до села Заліського Тальнівського району. Неповдалік від кургану знаходяться витoki струмків Макшиболота. Ця місцевість на вододілі Гірського та Гнилого Тікича, ще в давнину мала стратегічне значення.

Великий Рижанівський курган першим почав досліджувати молодий лікар, а пізніше — знаний польський антрополог, професор Ягеллонського університету в Кракові Юліан Талько-Гринцевич. Звернувшись на нього увагу він не випадково, адже саме цей курган був найвищим з-поміж усіх курганів рижанівської групи, яких налічувалося більше 20-ти. Висота його становила тоді 7,56 м, при діаметрі близько тидцяти метрів.

Талько-Гринцевич розрізав насип кургану двома перпендикулярними ровами: з півночі на південь та з заходу на схід. У одному з цих ровів, із західного боку кургану, було знайдено залишки амфор, кінські кістки, шматочки вугілля (очевидно, залишки поховальної трізни). Але при поглибленні ями на один метр інших знахідок зроблено не було, тому подальші роботи в кургані було припинено.

Через три роки, тобто навесні 1887 року, в розкопі Талько-Гринцевича утворився провал. Місцеві селяни почали шукати в ньому скарби, і один з них, Андрій Маслюк, знайшов у розкопі амфору, бронзову миску, три золоті бляшки та ще деякі речі. Всі ці предмети Маслюк відніс до Рижанівського маєтку. Через Ю.Талько-Гринцевича вони потрапили до Кракова.

Наприкінці вересня 1887 року до Рижанівки приїхав член Краківської академії мистецтв Готфрід Осовські, який пізніше став першим директором Краківського археологічного музею. Метою його приїзду було дослідження ями, де були знайдені вищезгадані предмети.

Провівши дослідження на місці, Осовські встановив, що тільки щасливий збіг обставин врятував курган від пограбування. Місцеві селяни, побоюючись злого духа, який нібито охороняє скарби, припинили свої пошуки, які велися кілька місяців. Крім цього, в яму випадково впав кінь і там загинув. Розклад його тіла остаточно віднадив від розкопу некрохних гостей.

Свої розкопки Г.Осовські вирішив розпочати в північно-західній частині кургану, сподіваючись вийти на могили. Спільно з Ю. Талько-Гринцевичем та за допомогою місцевих селян-земляків Осовські приступив до роботи.

Внаслідок проведених робіт Г.Осовські вдалося вийти на поховальну камеру. Вона являла собою чотирикутне приміщення довжиною 310 см і шириною 2,65 м. Висота ж її приблизно мала дорівнювати двом метрам, але через обвал її склепіння точної висоти визначати не вдалося.

Поховання містило скелет молодої жінки зростом близько 145 сантиметрів. Вона, напевне, належала до знатного, можливо, навіть царського роду.

Щодо будови поховальної камери, то вона складалася з двох частин: першої, меншої, шириною 90 см, де знаходились покладені на дошку амфора, дзеркало, бронзова миска і бронзова шпилька (саме ці предмети знайшов Маслюк). Друга частина камери, трохи ширша від першої і заглиблена порівняно з нею на 40 см, була призначена для покладення тіла померлої.

При тілі був складений різноманітний поховальний інвентар. Це — горщики і предмети, а саме: срібні кубок і мисочка, бронзові відерце і тарілка, глиняні ваза і флакончик, а також два кістяні шила. Як сам скелет, так і предмети, що його супроводжували, був покладений на тканині, від якої збереглися лише рештки.

Вбрання жінки було оздоблене багатьма золотими речами. Серед них — головний убір, прикраси шат померлої, які склалися з великої кількості трикутних і чотирикутних бляшок.

На пальцях жінки знаходилися всім перенів, з них шість золотих і два срібних. Два з цих перенів мали особливу цінність: шитками їх слугували боспорські монети. До останнього часу такі перені були унікальними.

Всього в цій катакомбі було знайдено 488 предметів. З них 448 золотих.

Знахідки Г.Осовські мали великий резонанс у науковому світі. 1888 року його обирають членом-кореспондентом Московського археологічного товариства.

Повернувшись до Кракова, Осовські в 1888 році видає чудову ілюстровану працю, присвячену Великому рижанівському кургану (або ВРК; до речі, саме йому належить цей термін). У ній він підкреслює, що "Великий Рижанівський курган є ще не цілком дослідженим, і, продовжує Г.Осовські, "подальші його

Продовження на 8-й стор.

Великий РИЖАНІВСЬКИЙ КУРГАН

Продовження. Початок на 7-й стор.

дослідження можуть принести цікаві і досить несподівані результати". Та через пізню осінню пору, брак коштів, труднощі ручної роботи йому не вдалося довести до кінця успішно почату справу.

1890 року до Рижанівки приїздить відомий археолог, професор Варшавського університету Д.Самоковасов. Він почав здійснювати розкопки інших курганів рижанівської групи, в тому числі і другого за розміром. Під час своєї роботи він мав деякі знахідки, але таких цікавих відкриттів, як Г.Оссовскі, йому зробити не вдалося. Всього Самоковасов розкопав 11 курганів.

Деякі роботи провів Д.Самоковасов і на ВРК. Зокрема, він разом із селянами пересіяв ще раз землю, викинуту з кургану. Було знайдено ще кільканадцять золотих блях і розеток. Та через брак коштів (хоч на початок робіт їх було у Самоковасова чимало-800 карбованців золотом, що на той час становило значну суму) більш значних робіт на ВРК провести не вдалося. У своїй доповідній записці на адресу імперської Археологічної Комісії, яка й відрядила Самоковасова до Рижанівки, він вказував, слідом за Г.Оссовскі, на необхідність дослідження центральної частини кургану, де могло міститися головне поховання. Та нових коштів Самоковасов не одержав. Курган так і закінчився до кінця недослідженим.

Останнім, хто спробував привернути увагу до ВРК, був російський вчений М.Ростовцев. У своїй монографії "Скіфія і Боспор", виданій у 1931 році, він поставив питання про долю кургану. Після цього Великий Рижанівський курган повністю вивав з поля зору вчених.

Необхідно зазначити, що якби у археологів існував контакт із місцевими краєзнавцями, то цікавість до ВРК могла б відновитися значно раніше. Так, у своїй статті "Із глибини століть", опублікованій у тальнівській районній газеті "Колос" у 1974 році, краєзнавець М.Іванченко розповів про розкопки Великого рижанівського кургану в XIX столітті, при

цьому зазначивши на припущення Самоковасова про те, що курган є до кінця недослідженим.

У 1983 році на ВРК звернули увагу співробітники Лісостепової Правобережної експедиції академії Наук УРСР. Вже тоді виникла думка про ідентифікацію курганного насипу висотою близько 5-ти метрів з Великим Рижанівським курганом. Та спеціальних досліджень проведено не було.

Із здобуттям Україною незалежності значно розширилися можливості для міжнародного співробітництва науковців. У 1994 році науковий співробітник НАН України Сергій скорий був запрошений до Ягеллонського університету в Краків читати лекції на скіфську тематику. Під час перегляду в краківському археологічному музеї речей, які знайшов у ВРК Оссовскі у Скорого та його давнього знайомого, відомого польського вченого, директора інституту археології Ягеллонського університету Яна Хохоровскі виникла думка про ідентифікацію ВРК, та, у разі успішного її проведення, продовження справи, розпочатої Г.Оссовскі.

У травні 1995 року Хохоровскі та Скорий разом із співробітником Черкаської обласної археологічної інспекції Володимиром Григор'євим прибули до Рижанівки. На основі топографічної зйомки, проведеної Г.Оссовскі, було переконливо ідентифіковано насип висотою 4,76 м з Великим Рижанівським курганом.

На основі міжнародного договору про наукове співробітництво, укладеному між інститутами археології НАН України та Ягеллонського університету, було створено міжнародну українсько-польську експедицію, яка приступила до роботи в липні 1995 року.

1995 року експедиція вийшла на сліди дослідницьких робіт Талько-Гринцевича та Оссовскі. Було ретельно досліджено поховальну катакомбу, де знайдено речі, які пропустив Оссовскі, зокрема було знайдено перстень, шитком якого служила боспорська монета (два подібні знайшов Г.Оссовскі). Та найголовнішим результатом

роботи експедиції в 1995 році було те, що було знайдено сліди викидів із центральної могили, яка повинна була мати значні розміри. Отже, з'являлася надія на знаходження якщо не зовнішньої збереженої, то хоча б частково нерозграбованої центральної могили. З цією надією експедиція і продовжила свою роботу влітку 1996 року.

1996 року всі зусилля українсько-польської експедиції зосередились на дослідженні основної могили кургану, яка залишилась недослідженою археологами в XIX столітті.

Результати розкопок 1996 року були сенсаційними. Незважаючи на наявність двох пізніх грабіжницьких ям, грабіжники не дісталися до могили. Центральне поховання кургану скіфської знаті виявилось непограбованим — вдруге за всю історію скіфознавства, починаючи з 1830 року, коли було відкрито нерозграбований курган Куль-Оба поблизу м.Керч.

Основна поховальна камера ВРК являла собою простору катакомбу загальною площею близько тридцяти квадратних метрів з висотою по центру не менш ніж 2 метри. Складалася вона з двох рівних частин: одна була господарчою, в другій містився скелет.

Скелет чоловіка довжиною 178 см лежав на спині головою на північний захід. На шиї в нього знаходилася золота лита гривня із зображенням лев'ячих фігурок, скручена в півтора оберт — символ влади скіфського вождя. Співплемінники провели свого вождя на той світ, спорядивши його повним набором наступальної зброї: списом, луком з двома колчанами стріл, металевими дротиками. Знайдений у цій могилі лук — річ досить рідкісна, адже лук скіфського часу, до того ж доброго стані, потрапляв до рук дослідників лише кілька разів.

Зліва від покійника знаходився тайник — бронзове давньогрецьке відро, або ситица, де знаходились чудово збережені скіфські посудини-килик для питва і круглотілий кубок із зображенням сцени за участю міфічних істот-грифонів. Подібний срібний кубок був знайдений Г.Оссовскі у бічній могилі ВРК під час розкопок 1887 року.

В ногах у покійника знаходились рештки парадного жіночого головного убору і покривала, прикрашеного золотими бляшками та аплікаціями. Самого ж скелета жінки, яка мала супроводжувати свого чоловіка у потойбічне життя, знайдено не було. Можливо, співплемінники пожаліли молоду жінку вождя, адже дослідження поховання відноситься до останнього періоду перебування скіфів у нашому краї. Хоча не виключеним є і варіант, що вождь не був одружений, і йому в могилу поклали жіночий головний убор на випадок зустрічі із судженою в потойбічному світі.

Супроводжував вождя на той світ і його слуга, який був насильно вбитий, і кінь, якому відрубали голову (що є досить незвичним для скіфських поховань).

Небіжчику поклали і жертвну їжу: конину, баранину, повсюди в поховальній камері стояли сосуди для питва.

Науковий склад експедиції: Володимир ГРИГОР'ЄВ (Черкаси), Олена ФІАЛКО, Сергій СКОРИЙ (Київ), Ганна ГАВЛІК, Ян ХОХОРОВСКИ, Яцек РИДЗЕВСКИ (Краків).

Продовження на 9-й стор.

Великий РИЖАНІВСЬКИЙ КУРГАН

Продовження. Початок на 7-8-й стор.

Отже, проект "По слідах Готфріда Оссовські" увінчався величезним успіхом. Та спільно-польська експедиція продовжила свою роботу і влітку наступного, 1997 року.

Цього року експедиція працювала в такому складі: керівники Сергій Скорий та Ян Хохоровські, з українського боку — Володимир Григор'єв, науковий співробітник Черкаської обласної археологічної інспекції, робітники Михайло Орищенко та Микола Кривенко, студенти Черкаського держуніверситету Сергій Кулик та Роман Орищенко. З польського боку в роботі експедиції брали участь директор Краківського археологічного музею Янек Ридзевські, магістр археології Ганя Гавлік, студенти-практиканти Ягеллонського університету Войтек Судер, Анджей Димек, Петр Колодзейчик, Петр Годлевські та Міхал Сатола. Завдяки керівникам експедиції, Яну Хохоровські, Сергію Скорому та Володимирі Григор'єву взяти участь у її роботі вдалося і мені.

1997 року експедиція зосередилася значну частину зусиль на завершенні досліджень Великого Рижанівського кургану. Досліджувалась його стратиграфія (архітектура). Зокрема, під час мого перебування на розкопках були проведені роботи по виявленню слідів рова, який оточував курган по периметру. Саме в цій роботі я брав участь.

Цей рів, найімовірніше, слугував символічною межею, яка відділяла цей світ від потойбічного. Він виділявся темною плямою на жовтуватому фоні. Щодо знахідок, то лише раз при цій роботі трапився кінський зуб, та ще зуб якогось гризуна.

Поряд із дослідженнями ВРК цього року були проведені розкопки іншого скіфського кургану, що знаходився за сто метрів на південь від Великого Рижанівського.

Поховання було парним, тобто в ньому були поховані двоє осіб, чоловік і жінка. Могила була дошенту пограбована в давнину, тому що в ній не було знайдено навіть слідів дерев'яного перекриття: отже, грабіжники витягнули його з могили, коли дерево ще не встигло стухлявіти. Кістки були розкидані в повному безладді.

Значних знахідок в цій могилі виявити не вдалося. Було знайдено лише три бронзові

тригранні наконечники стріл довжиною близько 5 см (до речі, одного з цих наконечників пощастило знайти мені при контрольній перевірці відвалів-землі, винесеної з могили). Траплялися ще дрібні різнокольорові намистинки — швидше всього з одягу. Всього їх було п'ятнадцять, дві з них знайшов я (знову ж таки у відвалах).

Також бульдозером було вирито п'ять траншей, приблизно за 50 метрів за схід від ВРК. За допомогою цих траншей експедиція вийшла на сліди кургану епохи бронзи. Але насип цього кургану був неодноразово переораний під час польових робіт, тому при дослідженні цих траншей траплялися лише дитячі кістки.

Необхідно зазначити, що всі роботи на розкопках велися за сучасною методикою. Верхній шар землі (до материка) знімався за допомогою бульдозера. Роботи в материк велися з великою обережністю, земля вибиралася шар за шаром (плантування). Всі виміри проводилися дуже точно, за допомогою теодоліта, мірних рейок. Весь зібраний матеріал, зміни в характері ґрунту, фіксувався на відеореєстраторі, фотографувався. Металеві предмети допомагали виявити дуже чутливий сучасний металодетектор.

Робота експедиції відзначалася продуманою організацією — всі роботи велися за чітким планом. У колективі склалися добрі відносини, взаєморозуміння українських та польських археологів, що теж відіграло важливу роль. Принадно хочу ще раз подякувати керівникам експедиції за те, що вони надали мені унікальну можливість взяти посильну участь у її роботі, ознайомитися з далеким минулим рідного краю, поспілкуватися з українськими та польськими науковцями.

Дослідження Великого Рижанівського кургану в 1887 році, а також спільно українсько-польською експедицією в наш час, дали блискучі результати. Причому цінність речей, знайдених у кургані, полягає не тільки у великій кількості коштовних прикрас, а й у ряді факторів, які зробили цей курган та його дослідження посправжньому унікальними в скіфознавстві.

Надзвичайно цікавою є історія досліджень ВРК. В цьому з інтервалом більш ніж у сто років було відкрито два нерозгадані поховання скіфської знаті, які супроводжувалися численним поховальним інвентарем та прикрасами. Отже, цей курган

вдруге за всю історію науки про скіфів уник пограбування (першим був курган Куль-Оба).

Великим є значення знахідок у кургані для скіфознавства. Адже відомо, що в IV-III ст. до н. е. місцеве землеробське населення, яке проживало на території південної частини Правобережного Лісостепу,

знавало експансії з боку кочових скіфських племен. І саме знахідки у Великому Рижанівському кургані, деякі особливості поховального обряду, ескривим прикладом взаємодії двох культур: скіфської та культури місцевого землеробського населення. Ці дві культури, найімовірніше, врешті-решт злилися воедино. Недарма ще Геродот називав місцеве населення скіфами-орачами.

Великий Рижанівський курган є одним з останніх курганів скіфської доби в нашому краї: за уточненими даними поховання у ньому датуються початком III ст. до н. е., тобто останнім періодом перебування скіфів у нашому краї. Саме цією обставиною можна пояснити деякі особливості поховального обряду, зокрема, наявність у могилі поруч і з вождем лише головного убору жінки, а не самого її поховання, відсутність великої кількості жертвних коней. Справа в тому, що в цей період вже могли відбуватися зміни у звичаях, традиціях поховального обряду. Можливо, на ці звичаї вплинула саме культура місцевого землеробського населення, адже скіфи не тільки впливали на неї, вони і самі, напевне, зазнавали її впливу.

Цікавим є і питання про ступінь поріднення чоловіка, поховання якого відкрила українсько-польська експедиція, і жінки, поховання якої відкрив Оссовські. Як показали дослідження, бічне впускне поховання із західного боку кургану було зроблене через два-три роки по тому, як поховано вождя. Особи, яких було поховано в одному кургані, могли бути тільки близькими родичами. Цілком вірогідно є думка, що ці чоловік і жінка були подружжям. В такому випадку підтверджується думка, що співплемінники, всупереч скіфському звичаю, не вбили жінку, щоб вона супроводжувала чоловіка у потойбічний світ. Хоча не виключенням є і той варіант, що скіфський вождь не був одружений, а головний убор жінки йому поклали в могилу на випадок зустрічі з майбутньою дружиною у потойбічному світі. В такому разі жінка, яка знаходилася у бічному похованні, була сестрою чоловіка. Більш точну відповідь на це питання дадуть дослідження на генетичному рівні, які планують провести вчені.

Цікавим фактором є те, що під час розкопок і 1887, і 1996 року було знайдено два подібні за формою, розміром і стилем орнаменту кубки для питва. Можливо, вони походять з однієї майстерні або навіть сервізу. Схожими є і бронзові давньогрецькі відрасити, які слугували тайниками для цих кубків.

Великий Рижанівський курган увійшов до історії скіфознавства. Він є яскравим зразком кургану скіфської знаті періоду останніх років перебування скіфів у нашому краї. За його розкопками міцніло і розвивалося українсько-польське наукове співробітництво, яке дало блискучі результати. Тож варто було б відновити його насип, щоб він і надалі прикрашав своїм силуетом український лісостеп. Великий Рижанівський курган на це заслуговує.

СТАНІСЛАВ ЛЯЧИНСЬКИЙ,
студент магістеріуму журналістики
НаУКМА.

(Доповідь на захисті робіт третього туру
МАН України. Київ. 1998 рік).

Знахідки 1887 року.
Розкопки Г.Островські.

ЗВИНИГОРОДИЩИНА В XV-XVI ВВ.

Звинигородщина один з тих районів південної пограничної України, які і до заснування притягали народну стихійну колонізацію, після заснування замків швидко збільшували свою постійну осілу людність.

Місто Звинигород не відоме за князівських часів та переходових (XII-XIII в.). Тільки при кінці XIV в., він фігурує в літописних джерелах: тоді зайняв Зв. Князь Скиргайло за згодою в.кн. Витовта від кн. Володимира I. В 1430-х роках мав Зв. в.к. Свидригайло. Отже перші ясні звістки починаються з кінця XIV але можна гадати, що виник Зв., як охоронний пункт на шляху ще за півстоліття перед тим.

Людність сусідня швидко оточила Звинигородщину своєю увагою, як гарні місця для вигідного прибуткового полювання та бджільництва. Практика ходження до Звинигородщини в першій половині XVI в., як її зазначають люстрації половини XVI в. Браславського та Черкаського замків (Арх. ЮЗР УП, I), існувала ще й раніш. Шляхта, бояри, монастирі посідалися зафіксувати за собою певні місця, уходи, по ріках та лісах, щоб забезпечити собі чи то експлуатацію власними засобами, чи то орендні гроші від тих промисловців, яким винаймали свої уходи. Людність була не постійна, текуча, лови залишалися певні роки без промисловців, уходи без станів (рибальських) чи пасік. Короткі зазначення не завжди ясно показують, чи ми маємо тут сталу людність чи тимчасову промислову людність на пасіці чи стану.

Три напрями ми знаємо, що ними приходила людність до Звинигородщини: з сходу з Черкащини, далі з півночі Білоцерківщини, нарешті, з заходу Браславщини.

Почнемо з найстаршого напрямку, з Черкащини. Ідучи вгору річками — від замку Черкаського на границі земель Черкаського замку, бачимо Мошни, уходи його поселення суміжні вже з Звинигородщиною. Сусідній — вище по Ольшанці — Мліїв належав до Звинигородщини. Границя Звинигородщини проходила десь між цими поселеннями. Розуміється, ця границя не була стала і ясна. Після татарських нападів, коли "тими рази тих его людей поганство татарове побрали", як подав у проханні один місцевий землевласник — боярин Василь Ершевич, — нова людність приходила з Черкас, затирила пам'ять про давню границю, та утворювала думку про давню приналежність цих земель до Черкаського замку. В такій пізнішій колонізації по Ольшанці Мошни та Білий берег чи Білберег (Білозеря?) грали роль переходового опірного пункта недалеко від замку. Середня та торішня Ольшанка, Серебрянка та Тишлик (доплив Тясмина) належали до Звинигородщини. Тут зазначено в Звинигородщині — Мліїв, Орловці, Лінчинці (поріччя р. Ольшанки, 1552 р.).

Тимчасом район по Тясмину, села "на рече Тясмене" вважали за замком Черкаським "в Черкасах".

До районів торішнього та середнього Гнилого Тікича переходила людність з Білоцерківщини. Тут уже зустрічалась з людністю, що приходила до Звинигородської пустині з Браславщини. Суміжність оцих двох колонізаційних хвиль за-

тирала пам'ять, яким саме шляхом, у якому напрямі проходила та чи інша течія. У цій відносині цікава довга та завзята суперечка про границю між Білоцерківщиною та Браславщиною та про м. Буки. Сперечалися, зачислюючи Буки до Білоцерківщини або до Браславщини, намічаючи при тім і границю та пограничні поселення сусідніх районів: така неясність границь Білоцерківщини та Браславщини виявляє деяку суміжність та паралельність обох колонізаційних течій у цій районі (Арх. ЮЗР. VII, I).

Ця територія Звинигородщини згодом втратила землі на східній та північній частині. Таким чином Звинигородське старство в XVII-XVIII вв. тягнулося по р. Гн. Тікичу, не переходячи на схід за вододіл. Сусідні старства використали відповідні моменти занепаду впливів Звинигородського замку і прилучили до себе землі в північній та східній частині Звинигородщини.

Захоплення в західній частині з боку Браславщини з тих джерел, що загальноприступні та відомі, виступають ясніш. З Браславщини постійно уходили до Звинигородської пустині на полювання, на пасіки. Як з сходу приходили до Звинигородщини черкаські промисловці і тут осідали, так і з заходу приходили та осідали браславські промисловці. Заходячи поміж уходами та поселеннями звинигородських людей, браславці давали привід своїм старстам претендувати на ці землі, як належні до Браслава та Вінниці. Претензії, суперечки, судові справи подають нам деякі географічні назви.

На заході суміжля з Звинигородщиною т.в. Гуманська пустиня (Um. pust. VII, I, 204). Документи дають їй такі границі: на півні. Конеля, до якої підходить т. зв. Конельщина, на заході рч. Удич, на сході рч. Бабань. Як-раз оцю рч. Бабань і вважали за границю між "грунтом Уманським" та Буками (Арх. VII, I, 204). Отже рч. Бабань границю між грунтом Гуманським та Бучанським, уважали за західною границю Звинигородщини. Буки, Чорна Каменка, Шаулиха на лів. березі Г. Тікича становили окремий район, з якого пізніш сформовано в XVII-XVIII вв. старство Шавульське.

Як загальне явище, міцніші залюдненіші замки втягли в сферу свого впливу та присуду землі та уходи сусідніх слабших замків. Ось через те пізніші відносини відтягали певні поселення до сусідніх замків і зтирали спомини про давню приналежність, що, мовляв, завжди і до татарського спустошення і до нової колонізаційної хвилі була "в Черкаському повіті" (вираз Арх. VII, IV, №15).

У східній частині Звинигородщини ось такі поселення можна вважати за найстарші: Мліїв, Лінчинці, Орловці на рч. Ольшанці та поблизу неї, існували вони з початку XV в., а може і з кінця XV в. держав оці села боярин Хведько Васильович, що його забили татари на службі господарській. Може було це підчас Менглі-Гераєвського спустошення Київщини, після чого і самий Мліїв мусів поволи оселитись наново (Руліковський, с. 521). Після загибелі боярина Хведька вел. кн. залишив Мл. за вдовою та другим її чоловіком, землянином Черкаським Гриньком, бо не було дітей ані близьких в того вбитого боярина. Зазначення селища може свідчити про стан поселень після та-

тарського спустошення, коли знову приходила людність та поволи заселяла спустошені місця.

Пізніш отримав оці селища зять землянин (?) Ів. Жубрик, після нього син Василь, що й одержав потвердження від вел. князя на ці селища в Звинигородщині. Той самий комплекс заховується і далі в XVI в. в руках Жубриків; і в першій десятилітті XVII в., коли Христині Жубриковні вкупі з чоловіком своїм Розношинським доводилось на суді боронити свої права, знов виступає той самий комплекс — отчизні селища — Міхдієво, Орловичі, Лінчинці (Zr. dz., t. XXI, с. 65).

Другий комплекс теж в одних руках, це так звані Радивоновські добра; цей термін зберігся аж до 1633 р., коли від Жубриків перейшли шляхом продажу до Конецьпольського (Арх. V, I, с. 552): разом з Радивоновим були це Старосілля, Балаклія в районі р. Ольшанки, Тясмин та Серебрянки. Найстарші нам відомі архівні джерела засвоюють Радивонову кн. Хвед. Глинському, що його син кн. Богдан одержав потвердження від в. кн. Олександра. Кн. Богдан не міг подати попереднього надання, бо воно згоріло під час татарського нападу. Потвердження в. кн. Олександра має характер умовний, хоч і не цілком ясний, як це буває в інших актах — "ино на тоть чась тихъ книгъ при нас не было, въ которыхъ книгахъ тоє правильє записано". Тут не перекладано докладно зміст першого надання і це не дає можливості перевірити, до якого саме району зачислено було там первісно зазначені поселення, чи теж Черкаського як і в потвердженні (Ак. Зап. Рос. I, №129), а може приналежність до Черкаського замку це пізніша справа в зв'язку з колонізацією після татарського знищення, що не вирішує питання про попередню колонізацію та присуд. Після Глинських перейшло Радивово (пізн. Жаботин) до Жубриків (Wolff, Kniazowie 87-88) і в XVII в. до Конецьпольського.

У сусідстві Радивонів були уходи Бузуковські на Тясмині: люстрація перераховує уходи Черкаського замку "по рече Тясмен отъ устья аж до верху, кромъ уходовъ Радивоновскаго и Бузуковскаго", бо вони належали до інших власників, Жубриків та монастирів (Арх. VII, I, 84, 86). Була тут людність постійна, як бачимо з справи Печерського монастиря з черкаським старостою Дашкевичем: розглянувши скаргу, в. князь наказав черкаському старості не чинити кривд ченцям, не вступатися до озер, бобрових гонів та пасік, не вступатися до тих людей та не брати з них данини на себе (Каменинъ, Матеріали Чтен. Нест. VIII, с. 8-9).

Продовження на 11-й стор.

ЗВИНИГОРОДЩИНА В XV-XVI ВВ.

Продовження. Початок на 10-й стор.

Балаклію на Серебрянці згадано в комплексі Радивоновських маєтків. Назва давала привід до наближень до тюркських основ, наближень більш чи менш вдатних. Пізніше мовчання вказує на спустошення цього поселення та відновлення його вже в XVII в.

Старосілля в районі р. Ольшанки згадано в комплексі Радивоновських маєтків.

Білберг, Білий берег маєток у районі озер Ірдинських (тепер Білозер'я?): це отчизна Ульяна Потапової, що протестувала проти заміру свого брата Хведька записати Білбергер "жоне своєю у великій сумі" і отримала потвердження від в.кн. Жигимонта (М. Грушевський, Кілька київ. документів, Зап. XI, с. 11).

Лебедина на верхів'ях рч. Турії належав до XV в., до кн. Глинських, потім перейшов до зятя кн. Довманта, далі до його зятів Келбовського та Грибуновича Байбузи: їх якраз зазначає люстрація, перераховуючи уходи черкаські — "Янъ Келбовский... Михайло Грабунович... по жонъ княжни Домонтовне въ посаде еє селище у Лебединъ на поли" (Арх. VII, I, с. 90), так само зазначив цю систему спадщини Мих. Келбовский у своїм позві, внук Гелени з Глинських Базилової Домонтової (Зг. др. XXI, 270). В 1613-18 рр. спадкоємці вели між собою судові справи з приводу поділу спадщини і робили наскоки (Зг. бг. XXI, 184, 247, 276).

Кирилів на верхів'ях р. Ольшанки згадується в зв'язку з Лебединим, у судових справах з приводу Лебедина Спадкоємці зазначали теж і Кирилів (Зг. бг. XXI, 247, 270).

Ось так у загальних рисах можна уявити собі заселення східної частини Звинигородщини до татарського спустошення кінця XV в., після чого нова хвиля заселення змінила зв'язок з Черкаським замком і утворила зазначення тих поселень "въ Черкассахъ"...

Переходячи до центральної частини коло р. Гнилого Тикича, ми повинні передовсім зазначити, що тут немає таких вказівок про минуле, які маємо для східної частини, де після спустошення ті самі чи родичі їхні повертаються до селищ, зазначаючи їх попередню історію чи свої відносини до попередніх їх власників. У центральній частині теж, гадаємо, була колонізація XIV-XV віків, але татарські напади розвіяли людність, що оселилась була "праве на шляху татарскомъ" та мусіла тікати перед ворожим нападом. У другій половині XVI в. бачимо заходою коло інтенсивного заселення південної частини Білоцерківщини. Р. 1552 почато будувати міцний замок у Білій Церкві і дуже швидко закінчено: ця будова замку заохочувала людей осідати під захистом замкових мурів та замкової артилерії. В 1590-х роках заходилися будувати Богуславський замок та заселяли Лисянку. Господарські листи зазначають у загальних рисах без подробиць величезні простори понад Гнилим Тикичем, Горним Тикичем та їхніми допливами. Скарг та обжалувань од міських громад не бачимо, отже виходить таких міських громад, міст тут і не було. Справді, була скарга від білоцерківських міщан, але це їх далекі уходи, а не постійні поселення. Отже, тільки заснування замків Бо-

гуслава, Корсуня, заселення міста Лисянки дало можливість місцевим добичникам почувати себе спокійніше та переходити до осідання стало в зазначених районах. Це ясно уявляла собі місцева людність. У Браสลіві ревізором місцеві люди пояснили, що коли б відновити Звинигородський замок та посадити там постійну найману залого, тоді стане безпечніше і почнуть осідати села: так зв'язували для цього району будову замків з осіданням постійної людності в селах.

У західній частині Звинигородщини ми теж зустрічаємо рано добичників, що ходять на полювання та по мед до Звинигородської пустині. Через Звинигородщину проходив з Браславщини шлях до Дніпра на Черкаси. Звинигородський замок захищав цей шлях до Дніпра на Черкаси. Звинигородський замок захищав цей шлях та давав певну безпечність. Татарське спустошення спиною оцей спокійний перехід людності та вигідне добичництво в районі Тикичів — Гнилого та Угорського (теп. Горного). З перших осадників бояр знаємо Базановичів. В 1540-х роках було їх двоє — Степан з братом Хведором мали селища Романовку та Демковці в Звинигородщині на шляхах татарських, другий Дмитро Базанович мав Соколов та Митковці. Частина їхніх маєтків тоді ж таки перейшла до п. Козара, другу частину зберегли нащадки їх аж до кінця XVI в. Згадується тоді ж у 1540-х роках і за Мошурів: це все поселення в районі між Угорським Тикичем та Конелею. Пізніші скарги з приводу цих маєтків зазначають деякі деталі. Виступають нащадки попередніх осадників. З приводу неправильного використання земель, що їх продано п. старости вінницькому Юр. Стусеві, та захоплення сумежних земель сукцесори боярина Хведька Богдановича домагалися, нехай би продажний запис зовсім було анульовано (Зг. бг. XXI, 543. Арх. VII, I, 189-190) та повернено і самий запис. Наприкінці XVI в. бачимо тут ще деякі поселення крім Соколова, Митковець, Романовки, Демковець як Криковці, деякі урочища, як Крички, Багатирський ріг, далі острів Княжий, ліси Степанів ріг, Кривець, Охматів. Тоді ж почала оселятися людність у с. Буках, що його пізніш староста вінницький каштелян галицький п. Юр. Стусь з Комарово значно поширив, притягаючи людність усякими пільгами. До нас дійшло досить скарг од сусідніх панів на таке приймання селян-збігців у Буках: завдяки таким заходам поселення швидко розрослося.

З наших джерел ясно видно ті причини, що викликали широкий народний рух до Звинигородщини: це полювання та пасіки.

У люстраціях сусідніх замків зазначено, куди місцева людність іде на полювання. Чи просто зазначено місцевість, до якої прямують люди-уходники: "Идут люди у Звинигородщину, або vyšшъ дубравы меду брати" (Арх. VII, II, 22), до Звинигородської пустині ходять на стрільбу (Арх. VII, III, 30): чи такий самий висновок можемо зробити з зазначення окремих уходів — рух уходників до Звинигородщини виступає цілком ясно. Коли заходить справа судово

про порушенні границі, в численні шкоди бачимо завсіди пасіки, рибні стани та ловецькі уходи. В скарзі стар. Струся на кн. Януша Збараського читаємо про вепрів (Зг. бг. XXI, 388), в скарзі того ж старости Струся на Степ. Клещовського маємо вказівку про половлення бобрів та різних звірів, як-от: лосів, оленів, диких коней, диких кабанів на грунтах Звинигородських (Зг. бг. XXI, 391). У східній частині Звинигородщини так само маємо вказівку про бобрів в Ірдинських болотах, що становили спокусу для сусідів. У суперечках тутешніх землевласників, між ними і монастирів (озера — в сусідстві Мошен — ман. Микол. Пустинського та Печерського), ясно зазначено, що найбільшу притягали увагу — "озера і бобровые гоны и пасеки" (Чтенія Об. Нестора Л. VIII, с. 9). Занотуємо скаргу про наскік на урочище Богатирів ріг у грунтах Звинигородських та пограбування там пасіки (Зг. бг. XXI, 417) або згадку про пасіки в Мотрониному лісі понад Еничем (Чтенія VIII, с. 14). На цих прикладах можна обмежитися.

Життя на Звинигородщині, як і взагалі на цій південній пограниччі, не було спокійне. Тут були і спеціальні причини — татарські шляхи перерізували Звинигородщину і завдавали місцевій людності постійні турботи. Дійсні напади приносили з собою велику руїну, а чутки про можливість нападу тримали людність у постійній побоюванні великого нещастя. місцеві надання земель чи поселень спеціально зазначають умови турботного життя та великої обережності. Така постійна обережність переходила до турботного настрою, коли приходили звістки "иж поганство татарове, люди немалый, идет шляхом Звинигородским... у панство наше" (Arch. Sang IV, с. 287), що "шляхомъ Звинигородскимъ идуть... видели в Звинигородщине на тых шляхах, которые идут до панства нашего" (ibid с. 293). На цих Звинигородських шляхах татарських ставили окрему сторожу — "далее у двунадцати миляхъ отъ замку у Звинигородщине на шляхах держивалъ сторожу староста по 6 человекъ" (Арх. VII, II, с. 23). Не завсіди з цієї сторожою було все добре, виходили суперечки, кому її тримати, і татарські загоны в такі моменти вдиралися до литовської держави: "а в тотъ часъ когда царъ з войскомоу приходилъ, не было сторожи жалное". Люди, знайомі з місцевими умовами, підкреслювали потребу мінш охороняти зазначене пограниччя, що дало б можливість людності переходити в більшій кількості та осідати в цій районі, але скарг не завсіди мав потрібні матеріальні засоби, і місцевим людям і далі доводилося жити в турботнім чеканні.

Уходи в далеких глухих місцях можна було вільно займати, хто хотів. Користування протягом кількох років закріплювало уход за уходником і на ці роки користування посилювалися ті, що обстоювали свої права на уход. Люстрації XVI в. зазначають, до кого належав який уход. Тут ми маємо таких власників — князів, бояр, далі монастирські уходи (Арх. VII, I, с. 86).

Використовували уходи — лови,

Продовження на 12-й стор.

ЗВИНИГОРОДЩИНА В XV-XVI ВВ.

Продовження. Початок на 10-11-й стор.

стани, пасіки — чи своїми силами, родини, часом сябрів, чи працею найманою або селянською. Перше стосується до посаткового використання угодів, друге стосується до господарства пізніших власників, що їх зазначено в люстрації.

Селянська праця на угодах входила до комплексу обов'язків селян. Сторнним людям здавали власники свої угоди за певну орендну платню, умовляючись чи то з окремою людиною, чи то з цілою ватагою ухадників²). Платня в різні роки не була та сама, вона ввагалася залежно від різних умов, що між ними ступінь небезпеченості теж чимало важив. Коли частіш ставали татарські напади, зміна в умовах життя відбивалася й на угодах. Людність горнулася ближче до парканів замку, чекаючи ліпших умов для повороту на угоди, і далі покидала угоди, тільки навідуючися вряди-годи. Так, поселення Мошни лежало було якийсь час пустою, але і лови в небезпечні роки могли залишитися без ухадників: "хто тамь пасекою станеть, даєть ему на годь кунцю 12 грошей, а теперь пусто, не стоить нехто, только одна его самого пасека", так само і в інших місцях брак орендарів-ухадників, "а тепері тамі только его самого пасека" (Арх. VII, I, 90). Як бачимо, в нормальні роки по таких багатих угодах доглядали пасіки панські селяни і поруч ставили свої пасіки орендарі-куничники. Може ті мішани, що мали "в державі" пасіки на Конелі, як каже судова справа (Зг. др. XXI, 391), теж були куничники-орендарі замкових чи панських пасік.

Стан рибальський чи пасіка це початок поселення. Сприятливі умови заохочують людей осідати на самостійне життя і так повстає вже постійне поселення. Власник землі та угодів певними полегкостями часом грошовими позичками за для завершення господарства і собі заохочуватиме людей осідати на новім місці.

Таку колонізаційну діяльність виявили в цій місцевості як монастирі, так і землевласники пани та бояри.

Серед зазначеного панства бачимо ми тут князів Глинських та Довмонтів.

З боярства бачимо тут Жубриків, що скупчили в своїх руках та поволі утворили величезний земський комплекс, починаючи від Млієва та кінчаючи Радивоновим у районі р.Ольшанки та Тясми. Соціальне зазначення Жубриків в актах непевне, є певне хитання: то землянин, то мішани, нарешті, козак. Така непевність, таке хитання свідчать, що Жубрики належать до нижчого шару боярства, до якого підіймалися знизу окремі представники мішанства. Ми знаємо такі випадки і з інших пограничних місцевостей — таке поповнення кадрів замкового боярства. Різні зазначення про те, що Жубрики належать до певної суспільної верстви, виявляють різні стадії такого пересування вгору вище по соціальних щаблях. Через те і дослідники по різному зазначили соціальний стан Жубриків, характеризуючи склад місцевого суспільства. Подібне з'явилося ще в західній Звенигородщині — Базановичі з перших осадників, як висловлюється В.Буданов (с.57): Степан зазначений як землянин, Дмитро як козак

звенигородський: і тут ми маємо прикмети недавнього боярства замкового. Як Жубрики в східній частині, так Базановичі в західній скупчили в своїх руках великі простори земельні, і все ж таки умови військової служби коло замку не мінялися ґрунтовно і, як каже В.Буданов, "предшественники магнатів Калиновських, Потоцьких" і далі звалися в актах казакми.

Цим землевласникам доводилося провадити боротьбу за свої угоди і землі з мішанськими громадами. Цікаве з'явище місцевого життя оці далекі уходи мішанських громад. Міста, мішанські громади і в інших районах мали землі та уступи в лісах та ріках, але там було це недалеко від міста. Тут, на пограниччі, коло безмежних степів мішанство мало, як і інші, теж далекі та корисні уходи. Розуміється, неясні питання володіння тими чи іншими землями викликали завзяту боротьбу між претендентами, з яких кожен, здавалося йому, мав виразні обґрунтовні права. Ось так і Жубрик викликав протести мішанства: мішани скаржилися що Жубрик захопив їхні власні мліївські пасіки та уходи. В зв'язку з цією скаргою київський воевода П.Андрій Немирович перевірив границі та права на землі претендентів і визнав цю скаргу мішан за безпідставну. Наслідком цього розгляду справи був судовий лист воеводи. Але мішан це не заспокоїло, і вони вже самі заходилися "витискати" Жубрика з його маєтків. Жубрик подав скаргу на мішан, навів попередній судовий лист. Розслідування закінчилося на користь Жубрикову: мішан зобов'язали далі не чинити кривд та шкод у маєтках Жубрика (Антонович, Грамоти №33). Мішанам доводилося багато втрачати, і вони не могли заспокоїтися. Десятиліття пізніш знов довелося взяти участь у цій справі (1555 р.) комісарам; вони розглянули справу і вирішили на користь Жубрика (Арх. VII, II, передм., с. 136).

Отож мішанам не пощастило зберегти свою землю "спольную мѣсткую". Невдалі теж були заходи мішан і про Радивонову. Тут було припущено і якийсь запис Жубрика якомусь Губі, запис, здається, сумнівний (Зг. br. V, 225).

Менш уперті та систематичні були виступи козацтва. Окремі козаки вступались до чужих ловів, гнали там бобрів "мощно гвалтомъ" (Антонович, Грамоти №42). Тут непомітно в наших джерелах тієї енергії, з якою міська громада обстоювала та боронила свої права на спільні землі. З цього ми не можемо, розуміється, робити певних висновків про витривалість козацького землеволодіння в цій районі в цю добу. Козацька займанщина мала не дуже тривкий характер. Верства на межі двох верств ясих та сталих — селянства і шляхти — козацтво не завсіді могло знайти в місцевій адміністрації, другої половини XVI в. прихильне та уважне відношення до свого землеволодіння і через те в деяких випадках і не вдавалося до місцевої адміністрації, прохаючи оборонити свої права. Через те наприкінці XVI в., ми і не повинні чекати таких докладних звісток про козацьке землеволодіння, що їх маємо про шляхетське та монастирське.

В цю добу — кінець XVI в. — взагалі

змінюється характер місцевої колонізації. Раніш ми бачили тут боярську, мішанську та монастирську. Ми зазначили, як часом буває неясний склад першої групи, як до неї прилучаються поодинокі з мішанства та козацтва деякі особи і акти плутають зазначення соціального походження, що стримує дослідника від відповідного висновку. Ця колонізація — боярська, мішанська та козацька — перебуває переважно без капіталу, без найманої праці. Найчастіше це хутори, де працюють самі ініціатори, з своєю родиною або сябрами. Певні за своє трудове засвоєння, вони не квапляться виправити відповідні папери, бо, коли б довелося, опитування місцевих людей старинних безсумнівно вияснило б, хто перший почав працювати на "голім корені". В цій силі зазначеної доби колонізації, але і слабкість її, коли всі часи принесли з собою і нові погляди на землеволодіння та земельні права, а суди в новім складі почали оці нові погляди переводити до щоденного життя.

За колонізацією боярською йде в другу чергу колнрізація панська, оперта на інших відмінних підвалинах. У міру того, як перша смуга колонізації утворила традицію сталого залюднення та розвіяла страхи небезпечного життя на пограниччі, починали цими землями цікавитися теж і представники місцевої адміністрації, що більш, ніж інші могли мати потрібні відомості про ці землі та вигоди їх використання. В західній частині Звенигородщині починають свою колонізаторську діяльність п.Юрій Струсь з Комарово, п.Калиновський. Як старости вінницькі, вони мали рацію цікавитися цими землями, про які могли зібрати і відповідні докладні відомості. Але опріч цих засобів, що їх вони мали, як місцеві адміністратори, мали вони ще й гроші на справу залюднення.

Вінницьке староство в другій половині XVI в. не було звичайне староство, яке дає князь з тих чи інших міркувань. На вінницькому старостві було записано гроші і зайняття старостинської посади вимагало крім згоди в князя ще й грошових засобів, щоб виплатити запис на старостві. Кн. Богуш. Корецькому записано на Вінницькім старостві 5.000 кіп грошей, після нього п. Струсь з Комарова держав староство з умовою сплатити суму записану спадкоємцям кн. Корецького (Арх. VIII, V, с. 473). Далі, п. Струсь одержав дозвіл передати староство Калиновському з тою ж передачею записаної суми (с. 319). Отже, ми бачимо, старости повинні були мати готові гроші, щоб викупити за згодою в князя староство. Таку саму фінансову основу мали старости і для своєї колонізації малозалюдненого ще району, де треба було закріпити зайняті позиції з огляду на можливі напади ворогів з степу.

За будову укріплень давала влада певні підляги, але не давала грошової допомоги, і старости повинні були на це вважати. Організація панського фільваркового господарства теж вимагала певних витрат при самім початку.

Отак проторює собі шлях велика панськ колонізація на Звенигородщині наприкінці XVI та в XVII в.

Віктор ЮРКЕВИЧ.
(Передрук із Історико-географічного збірника. — К., 1927. — с. 1-10).
Правопис збережено

Козацька Звенигородка

Знатний український шляхтич (за книгою О.Рігельмана "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі").

За часів татаро-монгольського поневолення Звенигородка, а точніше Звенигород, належала до Брацлавської тьми. За литовсько-польської верхності тьму було перейменовано на воеводство. Його найсхіднішим форпостом і була Звенигородка. Уже на початку XVI століття тут був споруджений Звенигородський замок. Навколо нього розкинулися землі, які в документах називаються "звенигородським ґрунтом". Поруч проходив звенигородський шлях. Ним нападали татари не тільки на наш край, а й на Волинь. Службу в Звенигородському замку несли козаки — лицарі й охоронці. В 1541 році на Звенигородщину напали татари, пограбували села й місто. Очевидно, що тоді було зруйновано замок.

Того часу на суспільну арену виходять козаки не тільки як військова, а й господарська сила. Вони володіли "звенигородськими ґрунтами", які простягалися до Умані і Жашкова. Відомі на той час міста Буки, Вороне, Мошурів, Романівка, Соколова числяться на "звенигородському ґрунті". Одним

із них, а саме містом Романівкою (нині село Тальнівського району) у XVI столітті володів звенигородський козак Степан Базанович із своїм братом Федором. До 1590-х років Вороне, Соколову (нині села Жашківського району) мав у власності "козак звенигородський" Дмитро Базанович. Це був рід, який багато зробив для розбудови краю. Так, козак Федір із роду Базановичів заснував місто Буки. Історичні джерела зазначають, що заселення Звенигородщини відбувалося не через державницькі заходи, а "шляхом приватної ініціативи та підприємництва". Саме в цьому багато зусиль і коштів доклали звенигородські козаки Базановичі. Вони були питомими українськими власниками аж до польської колонізації, яка почалася із XVII століття.

У сьомій частині другого тому "Архиву Юго-западной России" читаємо, що такими підприємливими людьми "стали козаки-землевласники — стан, з якими ми тут вперше зіткнулися... Базанович Дмитро, "козак звенигородський", ще в 1515 році володів селами Соколовим, Митківцями і Мошуровом. Згодом його спадкоємцями тут заселені Буки... Нашадки козака звенигородського Дмитра: його син Богдан і внуки Федір Базанович, Михайло Базанович, дочка Федора Олена і син Михайла Гордій беззаперечно володіли великою частиною Звенигородщини, якою поступилися в 1592 році Струсу. Від нього вона досталася 1604 року Калиновському. Місто Буки "заведено" саме Федором. Незважаючи на такі великі володіння, їхні власники (попередники магнатів Калиновських і Потоцьких) продовжували називатися "козаками".

Починаючи від Калиновського, тиск польської влади на справжніх володарів робився і економічний, і моральний. В польських ревізійних книгах корінних власників "ґрунтів уманських і Звенигородських" всіляко

обзивали і принижували. Ось приклад: "Не будучи уродженими боярами — шляхтою, називають себе боярами. Справжні їхні прізвища далеко не аристократичні, наприклад: Кудренко, Мишка Хорт, Митко Золотар, Комар, Козак, Дмитро Звенигородець та ін.". Останній це не хто інший, як Дмитро Базанович. Він під таким прізвищем згадується у документах.

В якому місці була забудована Звенигородка за часів Козаччини? За п'ятнадцять років археологічних розкопок мені вдалося встановити, що це є мис між струмком Смердячим та річкою Гнилим Тікичем. В давнину таке розташування мало природний захист. Звідси тепер беруть початок вулиці Агатангела Кримського, Пролетарська та проспект Тараса Шевченка.

Пропоную вулицю Пролетарську перейменувати на вулицю "Козаків Базановичів", увічнивши пам'ять цього славетного роду із Звенигородки.

На ділянках станції юних натуралістів при копанні завжди траплялися уламки кераміки. Гарно вироблені, вони натякували на давність, але конкретних ознак певного періоду не було. Весною 1989 року мені вдалося викопати розбиті, але цілком поєднані, куски кахлів. Саме кахлі є основним датуючим елементом козацької доби. З них робили печі, для опалення яких треба було обмалювати палива. Кахлі оздоблені чітким геометричним орнаментом. Неподаляк викопано й уламок мідного хреста XVII століття.

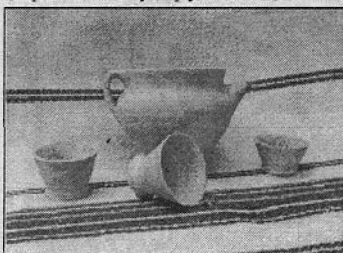
Коли в 1992 році почали копати котлован для будівництва приміщення районного суду, натрапили на захоронення. Ні екскаваторник, ні водії не стали морочитися із перепохованням покійних — цього в будівельників не прийнято. На дніші ями мені вдалося виявити рештки кераміки і, що найосновніше, — козацьку люльку XVII століття. На жаль, скелети козаків разом

із землею засипали в ями тар. На городах попід струмком Смердячим весною знаходили не тільки уламки кераміки, а й кахлів. Так вдалося виявити межі і поселення козацької доби.

Найбільше поталанило в липні цього року. Газовики проклали газотрасу на Замостя і на проспекті Шевченка коло Будинку школяра вирили рівчак для труб. Тут виявилось скупчення козацького часу. Найосновнішим датуючим матеріалом були уламки кахлів, а також козацька люлька. За два тижні розкопок мені пощастило викопати понад сотню керамічних чарочок — в основному фрагменти, але є й цілі. Вони тонкостінні і дуже майстерно виготовлені. Можливо, гончарі їх виготовляли на замовлення. Понад три десятки знайдено фрагментів чайників, з них один цілий. Два десятки побитих скляних келихів переконують, що тут був якийсь шинок або корчма. Як правило, такі заклади були в центрі поселення. Багато кісток свиней, курей, порубаних порційно, також на це вказують. Металевих виробів дуже мало: уламок кінської підкови, шворня, а також мідний і бронзовий відрізки. Залізні вироби надміру пошкоджені іржею. Знайдені вироби ще будуть досліджуватися, частина з них відреставрується. Така велика кількість керамічного і скляного посуду багато чого відкриває із життя і побуту мешканців Звенигородки за часів козацтва.

З писемних джерел відомо, що козаки нашого міста звиятно воювали під час визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. В роках 1648-1667 Звенигородка була сотенним містечком Корсунського полку. Тут нараховувалося 513 козаків, над якими урядували сотник, отаман і два осавули. До міщан було записано всього 48 чоловік. Отже, Звенигородка була козацьким поселенням. Ця традиція генетично знову розкрилася, коли у 1917 році місто стало центром Звенигородського коша Вільного Козацтва, а люди знову постали за створення своєї держави — Української Народної Республіки.

Вадим МИЦИК,
директор Тальнівського музею історії хліборобства,
лауреат обласної літературно-краснавної премії імені Михайла Максимовича.

Керамічний чайник і чарочки XVII ст. (розкопки В.Мицика, липень, 2002 р.).

Кяхлі XVII ст. із Звенигородського городища із сюжетним та геометричним оздобами (розкопки В.Мицика, 1989 р.).

ТЕРЕШЕНКО ШЛЯХ

Невідомо, як склалася б її доля, коли б не той щасливий випадок. Малюнки п'ятнадцятирічної Софії Терещенко показали графові Муравйову, який відвіз їх до Петербурга. Там вони комусь сподобались. Дівчинка з села Попівки на Звенигородщині 1902 року влаштували в столиці до училища технічного рисуння Штігліца. Відтак — Академія мистецтва, та сама, в якій колись навчався Тарас Шевченко.

...Мати Софії — вбога селянка, одружилася з чоловіком, який щойно двадцять п'ять літ одслужив солдатом. Діти їхні всі мали "іскру Божу". Нифонта забрали на студію до Києва, він став іконописцем; Каленик скінчив Петербурзьку академію мистецтва, відома його скульптурна Шевченкіана; Галина ходила на археологічні курси, працювала з видатним археологом та етнографом Федором Вовком.

Матір і Галину до себе забрала Софія, коли вже сама стала на ноги: в Царському Селі мала свою майстерню прикладного мистецтва. Окрім того, займалась реставрацією картин у художніх галереях, викладала малювання в гімназії.

І ось "жовтнева революція" в Петрограді. А з рідного краю звістка, що є тепер Українська Народна Республіка, незалежна держава. Софія Терещенко їде на свою батьківщину. Знати б їй, який тернистий шлях попереду.

А поки що вчителює. За дорученням політвідділу освіти їде в Козацьке, аби врятувати від нищення картини, килими, меблі в маєтку княгині Куракіної. Живе в селі кілька місяців. Мали там відкрити музей, але прийшли денікінці й розгромили князівський палац.

Повернувшись до міста, С.Терещенко засновує тут краєзнавчий музей імені Т.Шевченка. Його наповнили унікальними експонатами з різних сіл, творами образотворчого мистецтва, археологічними знахідками. (Ще раніше організувала художню школу, ку-

ди запросила викладачами митців-професіоналів).

Музей у Звенигородці прийшовся декому не до шмиги. Навіщо оте все збирає? Чи не для того, щоб віддати буржуям, повернення яких жде? Школярам роздавали в музеї пам'ятки: що збирати, записувати від старих людей тощо. Зошити з учнівськими записами вчительки спалювали. Директор школи строчив доноси і вимагав, щоб музей закрили.

Та то провінційні дурандаси. Бо двадцять роки — час розквіту краєзнавства у Україні. Діяли різноманітні товариства, виходив журнал "Краєзнавство". Софія Терещенко відвідує чи не всі київські музеї, вивчає їх експозиції, зустрічається з музезнавцями Д.Щербаківським, етнографами К.Квіткою, В.Петровим, виступає з доповідями на засіданнях Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук (її обрали членом Комісії), організовує археологічні дослідження на Звенигородщині, їде до Миколаєва, щоб подивитись розкопки Ольвії. А ще оформляє шевченківські свята, малює портрети, пише лозунги.

Немає жодного села в краї, куди б не ходила С.Терещенко. Записувала від старожилів перекази, легенди, повір'я, пісні, щоб зберегти їх для майбутніх поколінь.

Саме на ту пору припадає її знайомство з академіком А.Кримським та етнографом М.Левченком. Їм передавала свої записи для збірника "Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного".

Закінчувались двадцять. Набирали обертів репресії. Не минула гірка доля й Софію Терещенко.

10 березня 1930 року в оперному театрі Харкова розпочався судовий процес над СВУ — Спілкою визволення України. "Опера СВУ — музика ГПУ", як тоді казали. Перед тим на місцях по всій Україні сфабрикували "Осередки" СВУ. Один із них — у Звенигородці. Зарахували туди "контрреволюціонерів", які ніколи навіть не спілкувалися між собою. Потрапив до "осередку" й директор школи, який писав доноси на С.Терещенку...

Ордер №345 на арешт Софії Терещенко в Уманському окружному відділі ГПУ виписали 9 вересня 1929 року. Того ж дня зроблено трус в її помешканні, а заарештовану відправили до Умані.

Шість місяців тривало слідство.

Читаємо показання Софії Терещенко. Слідчих найбільше цікавили її стосунки з Левченком і Кримським. Де й коли зустрічались? Про що говорили? Микола Левченко, учень А.Кримського,

його науковий секретар і названий син, щирий приятель Софії. Його, як "керівника контрреволюційної організації", заарештували трохи раніше. На Кримського збирали компромат, хоч і залишили поки що на волі. Жодним словом вона їх не обмовила. Про себе ж написала: "Судить мене, як хочете, а я ворогом не була... Що збудувала музей, то це діло гарне"... І скупний запис у тих же свідченнях: "Коли мене заарештували, то краєзнавча праця залишилася припинена".

Окружний відділ ГПУ визначив таку міру покарання Софії Терещенко: десятирічне ув'язнення в концтаборах. Звинувачення бездоказові, абсурдні: "являється петлюрівкою", "зв'язана з куркулями", "націоналістка, далека від радянської дійсності".

Цю "липу" помітила й Особлива нарада при колегії ГПУ. 12 березня 1930 вона вирішила: Софію Терещенко вислати в Казахстан на три роки.

Сумнозвісного 33-го, відбувши ув'язнення, повернувшись додому, жила в сестри — на той час директора музею. Софія розуміла, що спокою тут не матиме. Знову поїхала в Середню Азію.

Через два роки судили Галину Терещенку-Марченко. За контрреволюційну діяльність. За що ж іще? Новий строк відміряли й Софії. Як співучасниці...

Що встигла надрукувати Софія Терещенко? На сторінках "Звенигородщини" А.Кримського — великий запис "Весілля в селі Попівці", про родини й хрестини — "Як воно ведеться в селі Попівці", весільні пісні, народний календар. Там же: ілюстрації до весільного обряду, малюнки "Ордань", "Писанки із Скаливатки", "Дід кострубатий". Оскільки збірка не тиражувана, то все це в науковий обіг так і не потрапило.

Мало кому відомі її записи народних переказів про Коліївщину. Дев'ятнадцять із них вміщені в прилозі до монографії Б.Навроцького "Гайдамаки" Тараса Шевченка (1928). Хто записував, не зазначено.

Ім'я С.Терещенко викинули також із книжки "Чумаки" (1931). Майже всі тексти в ній — Софіїні: "Чумаки на Звенигородщині", "Фольклорні матеріали, записані від чумаків на Звенигородщині", "Чумацькі пісні".

Рукописи цих матеріалів (159 аркушів, 20 малюнків, 19 фото) є у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського. А ще в тому інституті — "Легенди, перекази, пісні". Шістсотсторінкова збірка народних прикмет, повір'їв, замовлянь, вірувань, голосінь, легенд і переказів та рукопис "Жнива", які готувалися до

другої і третьої частини "Звенигородщини", зберігаються в архіві А.Кримського в Національній бібліотеці України імені В.Вернадського.

Літературознавець, професор Ю.Кобилецький (уродженець Звенигородки) писав мені, що С.Терещенко надсилає до видавництва рукопис "Фольклор Шевченкового краю". Він пропав у роки війни.

Збереглося кілька малюнків, зроблених Софією на заслання. А листів немає. Серед паперів Каленика Терещенка я знайшов лише оцей коротенький лист із Бухари, датований квітнем 1940 року: "Чому не пиште? Я вам дуже часто пишу. Погода у нас гарна, тепла, літня, дерево давно зелене".

На Звенигородщину повернувшись 1944 року. Хаора, немолода вже, але нескорена. Влаштувалась оформлювачем у будинку культури. По війні там створили мистецьку студію, нею керував П.Бунь-Вовкотруб, який у 20-х роках навчався в Софії Терещенко, а потім закінчив Київський художній інститут. Мені він розповідає, що С.Терещенко відвідувала заняття студії — давала уроки малювання.

Спокоїнилась вона 31 серпня 1948 року.

"Коли мене заарештували, то краєзнавча праця залишилася припинена..." Збігло аж понад тридцять літ, і в Звенигородці відродився краєзнавчий музей. Символічно, що відкрили його в тому будинку, де він був колись. На почесному місці — портрет фундаторки музею.

Зимою 1972 року розпочались арешти, а потім і суди над дисидентами-шістдесятниками. І все ж, саме тоді написав я листа до Верховного суду УРСР. Невдовзі приїхав до музею (я там працював директором) "хтось у сірому", розпитував про Софію Терещенко. "Хто це про неї знає?". Я дав йому адресу П.Буня-Вовкотруба.

Через кілька місяців надійшло таке повідомлення:

"Постановою президії Черкаського облсуду від 25 січня 1973 року скасовано постанову Особливої наради при колегії ГПУ УРСР від 12 березня 1930 року стосовно Терещенко Софії Мефодіївни і справу закрито за відсутністю в її діях складу злочину".

За протестом прокурора УРСР 15 червня 1973 року Верховний суд УРСР вирок Київського облсуду від 11 серпня 1935 року і ухвалу Верховного суду УРСР від 29 вересня 1935 року стосовно Терещенко Софії Мефодіївни скасував і справу заклав за відсутністю в її діях складу злочину".

Володимир ХОМЕНКО.

Кобзарство Шевченкового краю

Бандурист Василь Варченко.
Художник Михайло Іванченко. 1965р.
(Із фондів ЗДКМ. ОФ 1063).

I

Багатовікова історія українського народу оспівана в піснях і думах, вона втілена в народні звичаї, обряди.

Кращі традиції спілкування людей, їх побут, свята, праця і боротьба живуть у народній творчості, в народній пам'яті, вони є вагомим надбанням в скарбниці духовної культури українського народу.

Звертаючись до історії України, ми щораз глибше усвідомлюємо, яким унікальним феноменом стало козацтво, що з'явилося понад 500 років тому. Своєрідним символом України, колискою його волі та незалежності була Запорізька Січ — одна із вершин духовності народу, яка не має аналогів у світовій історії, бо Січ була політичним центром українського народу і з часом розвинулася у державу — першу в Європі республіку.

А козаки-запорожці, споконвіку воюючи з ворогами, напружуючи в боротьбі всі свої фізичні, розумові та матеріальні сили, показуючи справжні чудеса хоробрості, своїми подвигами викликали почуття мимовільного подиву і захоплення, несамовільно змушували інших прославляти козацьку відвагу, створюючи про це цілі легенди.

Так у добу розквіту українського козацтва "під завивання степового вітру, під ревіння Чорного моря та брязкіт зброї, народилися безліч справді художніх народно-козацьких дум і пісень, що вражають незрівняною красою і гармонійними мелодіями, цілковитою загодою та історичною правдою і надзвичайним теплим почуттям, у них захованим, і прекрасним трагізмом, що викликає мимовільні сльози в слухача". (Д.Яворницький).

І все це глибоко духовне диво-мистецтво народжувалося під акомпанемент кобзи, яка під час вдосконалення перетворилася на сучасну бандуру.

Виконувалися думи і пісні кобзарями, народними музикантами, які оспівували історичні події нашого народу, видатних полководців, народних героїв, походи запорізьких козаків під проводом Самійла Кішки, Дорошенка, Сагайдачного, Богдана Хмельницького на султанську Туреччину, проти панської Польщі.

Із дум і пісень кобзарів ми дізнаємося про життя і побут козаків, про такі цінні людські риси у них, як сміливість, порядність і добродішність, лицарську відвагу і фізичну силу, стійкість і витривалість в бою, велику любов до рідного краю.

Колискою українського козацтва вважається Черкащина: село Трахтемирів, що на Канівщині, було першим політичним центром реєстрових козаків; місто Чигирин було адміністративно-політичним центром України в 1648-1676 роках.

Тому на Черкащині в період національного відродження піднімаються глибинні пласти багатовікової історії українського народу, оспіваної в його піснях і думах, втіленої в народні звичаї, обряди, завітчані світовою славою геніальних синів Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка, дарованих самим Богом українському народові за його тисячолітні страждання і муки, за його титанічну працю.

II

Черкащину по праву називають Шевченковим краєм — дуже багато місць пов'язано з життям геніального нашого земляка.

Народився він у селі Моринцях, дитинство його пройшло в селі Керелівці (нині Шевченковому) — а це все Звенигородщина, що на Черкащині.

І дуже символічно, що Кобзар Варченко Василь — відомий учасник Коліївщини (із загону Ремеца) — виходець із Звенигородки.

Тарас Шевченко свою першу поетичну збірку назвав "Кобзар". Без сумніву, його зачаровувало звучання цього ніжного музичного інструмента.

Але найголовніше те, що поезія "Кобзаря" дуже співзвучна з нескореним волелюбним духом, яким проняті думи і пісні кобзарів, вона надихала, пробуджувала мільйони простих людей своєю правдою; за своєю духовною цінністю і загальнолюдським визнанням "Кобзар" став поруч із Біблією. Любов народів світу до Шевченка сягнула таких вершин, що його стали називати Кобзарем.

Естафету кобзарства продовжували кобзарі із покоління в покоління, з XVIII у XX століття вони несли це мистецтво в різних регіонах України. Тут неможливо не згадати тих найзнаменитіших, які своєю творчістю вписали події свого часу в історію нашого народу.

Вересай Остап Микитович (1803-1890 рр.) — славнозвісний кобзар із Чернігівщини, знайаний у Європі, виступав у Петербурзі, його репертуар: думи і пісні, зокрема "Невольницька", "Про правду і кривду" та ін. О.Вересай знайомий із Т.Шевченком, який йому подарував свій "Кобзар".

Кравченко-Крючковський Іван Григорович (1820-1885 рр.) — кобзар із Лохвиці Полтавської області (засновник кобзарсько-лірницької організації).

Кравченко Михайло Степанович (1885-1917 рр.) — кобзар із с.Сорочинців Полтавської області, автор думи "Про Сорочинську трагедію 1905 року".

До кобзарів радянських часів слід віднести:

Кучеренка Івана Йовича (1878-1943 рр.) родом із Харківщини, він народний артист республіки (1925 р.), автор відомої пісні про Шевченка "На високій дуже кручі";

Мовчана Єгора Хомича (1898-1968 рр.) — народився в с. Писарівка Сумської області, помер в м.Києві. В репертуарі думи, пісні історичні, побутові, жарти-ливі;

Адамцевича Єгора Олександровича (1904-1972 рр.) — з Полтавщини, репертуар: пісні на слова Т.Шевченка, О.Олеса, М.Вороного, створив музику відомого "Запорізького маршу";

а також:

Литвин Христина Дмитрівна (1883-1978 рр.) — з Полтавщини, народна поетеса, бандуристка (збірки поезій "Широким шляхом", "Степові квіти");

Середенко Фавст Йосипович (1905-2002 рр.) — наш сучасник, земляк — народився в с. Бровахи Корсунського району, дитячі роки його пройшли на Звенигородщині, в репертуарі музика на слова П.Власюка, В.Дергача, обробки народних пісень "Ой казала Солоха", "Ревуть, стогнуть гори-хвилі", "Стоїть гора високая", "Ой сів пугач на могилу" і багато інших.

III

Традиції кобзарського мистецтва в Україні зберігаються до наших днів.

Свідченням цього є організація Державної капели бандуристів України в м.Києві.

Зараз капели бандуристів діють: Струсівська народна самодіяльна капела бандуристів на Тернопільщині, капела бандуристів УТОСу в м. Львові; капела бандуристів у місті Черкасах; жіноча капела бандуристів у місті Полтава.

Добрі традиції сольного кобзарського виконавства зберігаються по всій Україні.

Бандура-кобза звучить на конкурсах, фестивалях, на концертах, її голос постійно звучить на Чернечій горі в місті Каневі, на могилі Тараса Шевченка. Постійно там можна побачити відомих бандуристів Нікона Прудкого та Василя Литвина, за ініціативою якого біля Києва створено кобзарсько-хорову школу (1994 року) в с.Стрітвіші. В ній навчаються кобзарському мистецтву юнаки з усієї України.

Слід зазначити, що святкування 150-річчя від дня народження великого Кобзаря дало помітний поштовх до створення класів бандури в мистецьких навчальних закладах (школах, училищах, консерваторіях) України, але на відміну від кобзарсько-хорової школи, організованої Литвином Василем для юнаків (кобза — завжди звучала в мужчин), в цих закладах навчаються переважно дівчата. Звідси — в конкурсах, фестивалях, у концертах, організованих Міністерством куль-

Продовження на 16-й стор.

Кобзарство Шевченкового краю

Продовження. Початок на 15-й стор.

тури, беруть участь жіночі ансамблі бандуристок, солісти виконавиці-бандуристки з різних регіонів України.

Проте, вшановуючи кобзу — музичний інструмент, що звучав і був популярний серед козаків, що творили історію України, чоловічі капели бандуристів створилися українською діаспорою в Канаді (м.Торонто), в Англії (м.Лондон), в Австралії.

В 1991 році відбувся Республіканський конкурс кобзарів, в якому прозвучали думи і пісні, власні твори виконавців, це зокрема: Володимир Феноменюк (Вінничина), Михайло Василюк (м.Ізмаїл).

IV

Особливою віхою в розвитку кобзарського мистецтва є його відродження на Черкащині, яку називають Шевченковим краєм. Звичайно, така назва, в більшій мірі торкається Звенигородщини, де народився Тарас Шевченко і яку сховає своїми босими ногами.

А почалося відродження якраз у Шевченковому селі, рідному селі Кобзаря в період, коли весь світ відзначав 150 років від його народження.

1964 року в місцевій музичній школі відкрито клас бандури, в цьому ж році розпочалося навчання гри на бандурі і в Звенигородській музичній школі.

Першим учителем був Дмитро Григорович Соколовський, випускник Рівненського музичного училища (його викладач Грицай Анатолій Юхимович, який навчав гри на бандурі студентів, що багато зробили для розвитку кобзарського мистецтва на Черкащині) (про це буде сказано пізніше).

В 1967 році в Звенигородську музичну школу прибула молода вчителька бандуристка Лідія Сергіївна Безденежних-Шербак.

Із цього періоду бере свій початок народження на Звенигородщині ансамблів бандуристів, традиції створення яких живуть до наших днів. Керівником першого ансамблю бандуристів у місті Звенигородці був Д.Соколовський. В 1970 році на базі цього ансамблю була організована капела бандуристів, керівником її був Іван Федорович Цимбалістий — заслужений працівник культури України.

В 1986 році була створена капела бандуристів при районній організації музичного товариства України, керівником якої став заслужений працівник культури Григорій Григорович Куцан.

Капела бандуристів стала лауреатом Другого Всесоюзного фестивалю народної творчості (перше місце) в 1987 році, виборола перше місце на обласному конкурсі кобзарського мистецтва 1988 року в м.Каневі.

В цьому ж році капела взяла участь у телеконкурсі "Сонячні кларнети".

Створення ансамблів, капел бандуристів на Звенигородщині дало поштовх до створення таких колективів у мистецьких школах області, Черкаському, Уманському музичних училищах, Канівському училищі культури.

Звичайно, родоначальником професійної школи кобзарського мистецтва на Звенигородщині можна вважати Дмитра

Соколовського.

Та не можна обминути тих заслуг його колег і учнів, які своєю працею, талантом, любов'ю до бандури примножили її авторитет, професійний рівень виконання.

Кожен із них має свій власний дорожок у справі виховання підрастаючого покоління на традиціях національної культури.

Учні Д.Соколовського, Л.Шербак після закінчення музичних училищ працюють викладачами майже у всіх мистецьких школах області і продовжують добру справу своїх учителів. Багато з них піднесли на вищий професійний рівень гри на бандурі, закінчивши Київську, Одеську державні консерваторії та інші мистецькі вузи. До них слід віднести Галину Ткаченко, Галину Боровик, Анну Чикаленко — викладачів мистецьких шкіл, Василя Лютого — лауреата Республіканського конкурсу бандуристів.

В свою чергу учні Лідії Шербак, перейнявши естафету своєї вчительки, виховали десятки бандуристів, їх гордістю є ті, які закінчили спеціальні вузи: Галина Шкуренко (учениця Боровик Г.В. — Одеську консерваторію) Оксана Хрихиль (учениця Анни Чикаленко, яка закінчила Київську консерваторію — вона ж лауреат Республіканських конкурсів).

Вагомий внесок у підвищення рівня професійного виконавства на бандурі зробила перша учениця Дмитра Соколовського — Галина Ткаченко. За 30 років роботи у Ватутинській школі мистецтв вона виховала понад 100 бандуристів, десятки з них отримали спеціальну освіту, серед них Валентина Міненко-Зайченко, яка після Київської консерваторії, тепер працює викладачем (вища категорія) Черкаського державного музичного училища імені С.Гулака-Артемовського.

Завершуючи розповідь про етапи розвитку кобзарського мистецтва в Шевченковому краї, треба сказати багато теплих слів про тих талановитих сподвижників, бандуристів, які своїм талантом і працею примножували і вдосконалювали національні традиції, розвивали їх, виховували риси патріотизму в молоді, піднімали авторитет бандури-кобзи.

Треба відзначити, що наступність поколінь у цьому питанні символічно поєднується навколо генія нашого великого Кобзаря — Тараса Шевченка, який належить Україні. Прикладом цього є Дмитро Соколовський, який почав у Звенигородці — бандурист, що закінчив музичне училище у місті Рівному, у вчителя Анатолія Грицай, у цього ж вчителя-бандуриста навчалася Любов Федорівна Бридько — нині викладач (вища категорія) бандури Черкаського музичного училища, яка давала півтвік в життя тим бандуристам, які починали у Д.Соколовського, в Г.Ткаченко, Л.Шербак. Ці її студенти навчалися в Київській консерваторії в класі професора Сергія Васильовича Баштана, в нього ж і навчалася Л.Ф.Бридько. Сергій Баштан — бандурист із світовим авторитетом.

Звучання кобзи-бандури не переставало захоплювати відвідувачів могили Тараса Шевченка в м.Каневі.

Десять років там постійно грав відомий бандурист Микон Прудкий.

Солісти-виконавці, ансамблі бандуристів кожного року в дні відзначення пам'яті великого Кобзаря виступали на Тарасовій горі і такі виступи не обходилися без участі Любові Бридько.

Любов Федорівна Бридько багато років була керівником ансамблю бандуристів у Черкаському музичному училищі, вона створила передумови для створення капели бандуристів у місті Черкасах при обласному управлінні культури за Постановою обласної ради народних депутатів (рішення №234 від 15.11.1991 року), організатором і першим керівником якої було призначено заслуженого працівника культури України Григорія Куцана.

9 березня 1992 року відбулася презентація капели бандуристів у обласному драмтеатрі ім. Т.Г.Шевченка.

V

В цьому ж році започатковано на Черкащині щорічне проведення заходів, пов'язаних з переохороненням праху Т.Шевченка в травні 1861 року, після його перевезення із Петербурга в м.Канів.

В програмі цих заходів щорічно в травневі дні в м.Каневі проводиться свято кобзарського мистецтва, заключним акордом якого є "Реквієм" на могилі Кобзаря.

Учасниками цих подій постійно є капела бандуристів міста Черкас, ансамблі бандуристів Уманського і Черкаського музичних училищ, ансамблі і солістки виконавці із музичних шкіл мистецтв області.

У роки ювілейних дат в Канів для участі у вищезгаданих заходах приїжджають бандуристи Львова, Полтави, Кіровограда, Києва.

Надзвичайно символічним є те, що постійно у цих заходах беруть участь бандуристи із рідного Шевченкового села, ансамблі великої і малої форми, а керівником цих колективів є вихованка Шевченкового краю Оксана Демченко-Грицай, землячка великого Кобзаря.

VI

Червоною ниткою проходить зв'язок нашого національного кобзарського мистецтва, одухотвореного генієм нашого народу Тараса Шевченка, із життям і мріями мільйонів українців, які, одержавши самостійність, прагнуть розбудувати державу з високою духовною культурою, прагнуть виховати таке молоде покоління, яке буде свято берегти наші духовні скарби, які нам залишили у спадок наші пращури.

Проблем у нашої молоді і незалежній державі багато, але ми не маємо права забувати про те, що кобзарство не перестало бути вагомим чинником у вихованні духовної культури народу, патріотизму, любові та поваги до національної історії, традицій, відповідальності за долю рідного краю.

Україна гордиться своєю історією, оспіваною в думах і піснях під акомпанемент кобзи-бандури, авторитет якої сягає далеко за межі держави: в Канаду, Америку, Австралію, Велику Британію та інші держави, в яких проживають українці.

Григорій КУЦАН,
заслужений працівник культури
України.

Словник земляків

Биковський Лев (22.IV.1895, с.Вільховець — 11.I.1992, м.Денвер, США) — український книгознавець.

Білоштан Яків (5.X.1904, с.Моринці — 20.I.1985, м.Київ) — український літературознавець, доктор філологічних наук.

Власюк Петро (16.II.1905, с.Чемериське — 20.III.1980, м.Київ) — український агрохімік, ґрунтознавець і фізіолог рослин, академік.

Войтко Віталій (26.VII.1927, с.Стецівка — 1.III.1989, м.Київ) — український вчений, доктор філософських наук.

Гнатюк (Середенко) Галина (26.XII.1927, с.Гусакове) — український мовознавець, доктор філологічних наук, лауреат Державної премії СРСР.

Грудзінський Станіслав (27.IV.1852, с.Водяники — 3.VI.1884, м.Варшава) — польський письменник.

Гукович Олександр (13.III.1928, м.Звенигородка) — український архітектор, заслужений архітектор України.

Дурдуківський Володимир (17.IX.1874, с.Пединівка — 16.I.1938) — український педагог і письменник.

Дядченко Григорій (7.X.1869, с.Кирилівка — 25.V.1921, там же) — український живописець.

Жук Олександр (21.X.1922, м.Звенигородка) — російський художник.

Заславський Михайло (25.I.1925, м.Звенигородка — 24.VII.1976, м.Львів) — український балетмейстер, заслужений діяч мистецтв України.

Кармазін Юрій (21.IX.1957, м.Звенигородка) — український юрист, заслужений юрист України, народний депу-

тат України (з 1994 р.), голова Партії захисників Вітчизни.

Кобилецький Юрій (11.VII.1905, м.Звенигородка — 9.IX.1987, м.Київ) — український літературознавець, доктор філологічних наук.

Коваль Сузанна (24.VIII.1909, с.Козацьке, 1.III.1978, м.Тернопіль) — українська актриса, заслужена артистка України.

Коперницький Сидір (17.IV.1825, с.Чижівка — 24.IX.1891, м.Краків) — польський лікар, антрополог, член Краківської академії наук.

Корсунська Берта (21.XI.1913, м.Звенигородка — 12.VII.1979,

м.Київ) — український літературознавець.

Кошиць (Кошиць-Горай) Павло (26.I.1863, с.Кирилівка — 14.III.1904, м.Москва) — український співак.

Криницький Іван (13.VII.1797), м.Звенигородка — 12.X.1838, м.Харків) — український зоолог-фауніст, перший в Україні дипломований вітчизняний зоолог.

Кузьменко (Волошина) Валентина (8.VIII.1944, с.Моринці) — українська письменниця і художниця.

Лазебник Юхим (7.I.1912, с.Боровикове) — український літературознавець і журналіст.

Магазинер Яків (23.X.1883, м.Звенигородка — 30.V.1941, м.Київ) — український скрипаль, педагог, заслужений діяч мистецтв України.

Маняченко Анатолій (27.III.1940, м.Звенигородка) — український співак, народний артист України.

Мовчан Василь (14.I.1903, с.Немороз — 2.VII.1964, м.Київ) — український іхтіолог, ри-

Словник земляків

бовод, член-кореспондент Академії наук України, лауреат Державної премії СРСР.

Осадчий Тихон (30.VI.1886, с.Будище — 24.XII.1945, с.Гирівка Сумської обл.) — український економіст і земський статистик, кооператор, письменник.

Пазич Василь (15.X.1925, с.Тарасівка — 26.VII.1997, м.Київ) — український співак народний артист України.

Підоплічко Іван (2.VIII.1905, с.Козацьке — 20.VI.1975, м.Київ) — український зоолог і палеонтолог, академік, лауреат Державної премії України.

Підочлічко Микола (3.IV.1904, с.Козацьке — 27.III.1975, м.Київ) — український ботанік-міколог, член-кореспондент Академії наук України, лауреат Державної премії СРСР.

Погрібняк Микола (5.XII.1885, с.Козацьке — 30.V.1965, м.Дніпропетровськ) — український живописець.

Польський Ілля (18.VIII.1924, м.Звенигородка) — український композитор.

Сорока Микола (5.IV.1935, с.Стецівка) — український письменник і журналіст.

Сорока Олександр (21.IV.1900, с.Хлипнівка — 28.XII.1963, м.Київ) — український хоровий диригент, народний артист України.

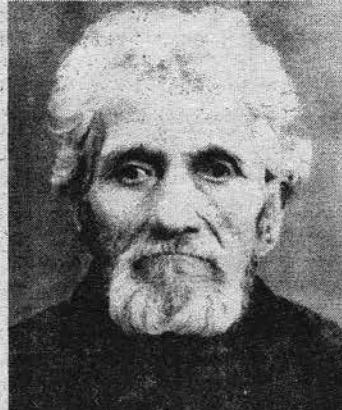
Стеценко Василь (27.XII.1901, с.Козацьке — 9.XII.1971, м.Київ) — український графік.

Теліженко Микола (15.III.1951, м.Звенигородка) — член Національної спілки художників та Національної спілки майстрів народного мистецтва України.

Теліженко Олександра (30.III.1952, м.Звенигородка) — член Національної спілки художників, заслужений художник України, голова Черкаського осередку Спілки майстрів народного мистецтва.

Терещенко Каленик (11.VIII.1879, с.Попівка — 3.VI.1969, м.Звенигородка) — український скульптор.

Терещенко Софія (1887, с.Попівка — 31.VIII.1948, м.Звенигородка) — українська художниця, фольклористка, етнограф.

Тимошенко Петро (20.VI.1920, с.Вільховець — 29.IV.1984, м.Київ) — український мовознавець.

Холоменюк Іван (14.X.1926, с.Мизинівка) — український живописець, заслужений діяч мистецтв України.

Холопцева (Полишвайко) Ганна (4.III.1923, с.Водяники) — українська художниця декоративного мистецтва.

Шевченко Людмила (9.XI.1895, с.Кирилівка — 22.X.1969, м.Київ) — українська фольклористка, етнограф.

Шевченко Тарас (9.III.1814, с.Моринці — 10.III.1861, м.Петербург, перепохований 22.V.1861 на Чернечій горі, поблизу м.Канева) — український поет і художник.

Шестопад Матвій (7.XI.1917, с.Мурзинці — 20.VIII.1986, м.Київ) — український журналіст, письменник, фольклорист.

Шульга-Шульженко Михайло (13.X.1902, м.Звенигородка — 1942) — український поет.

Уклав Володимир
ХОМЕНКО.

Хронологія основних подій Звенигородщини

4-3 тис. до н.е. - на території сучасного Звенигородського району утворились трипільські поселення-гіганти, площа яких сягала понад 400 га. Залишки поселень

трипільської культури були знайдені поблизу Вільховця, Старої Буди, Чиркозівки.

6-3 ст. до н.е. - розселення на території краю скіфських племен, залишки поселень та кургани яких зустрічаються поблизу Рижанівки, Неморожі, Кобиляк.

2 ст. до н.е. - 4 століття нашої ери - витіснення скіфів та перебування на території Середнього Подніпров'я союзу сарматських племен.

11 століття нашої ери - найвірогідніший час закладення древнього Звенигороду та появи Змієвих валів як оборонних споруд від набігів кочівників.

1240 рік - древній Звенигород (знаходився на горі Звенигорі в селі Гудзівка) зруйнований одним із загонів хана Батия.

1362 рік - похід Великого князя литовського Ольгерда. Битва на Синіх Водах (р. Синюха, с. Торговиця, Новоархангельського району), де було розбито військо трьох татарських князів. Внаслідок битви, до Великого князівства Литовського, поряд з іншими містами, відійшов Звенигород.

1394 - похід Великого литовського князя Вітовта на Київ, та похід за його наказом київського князя Скиргайла до замків Черкаси і Звенигород.

1411 - польський король Владислав Ягайло, оглядаючи свої далекі володіння, зупинився в Звенигородці.

1430 - Великий князь Свидригайло передав у володіння Каленику Тишкевичу ряд міст, в тому числі і Звенигород з околицями.

1482 - Звенигород зруйнований ордою кримського хана Менглі-Гірея.

1498 - власником Звенигородської пустині стає князь К.Острозький (за погодженням з Великим князем Олександром Ягеллончиком).

1516 - К.Острозький уступає Звенигородські землі своєму племінникові Романові Сангушкевичеві.

1545 - на прохання міщан брацлавських уряд допомагає відбудовувати укріплення Звенигородського замку. Після відбудови в джерелах зустрічається назва "Звенигородка".

1557 - ординація (реєстрація) міст і містечок Великого князівства литовського, де зазначається Звенигородка, що ставило її поряд з містами, що мали магдебурзьке право.

1595-1596 - селянське повстання під керівництвом С.Наливайка, що охопило Звенигородщину.

1620 - польський король Сигізмунд III передав староство Корсунське, куди ввійшла і Звенигородка зі своїми землями, ополченому воеводі Янові Даниловичеві.

1628 - Звенигородка переходить у володіння Мартина Казановського.

1628 - перша згадка про військово-територіальну одиницю Корсунський полк, до складу якого тривалий час вхо-

дили козацькі сотні Звенигородщини.

1631 - Софія Данилович випрошує у Сигізмунда III староство Корсунське для свого сина Станіслава.

1633 - перші згадки про м.Вільховець. Козацька сотня цього містечка входила до складу Білоцерківського полку.

1637 - французький інженер Гійом Левассер де Боплан склав карту України (зазначені Керелівка, Звенигородка, Вільховець, Вільшана, Лисянка).

1639 - С.Данилович передає Звенигородку Анні Козаковській із Потоцьких.

1646-1647 - численні міжусобиці між посесором Звенигородським О.Козаковським і шляхтичем Лукашем Гулевичем.

1650 - номінальним власником звенигородських земель стає Сигізмунд Денгоф.

1653 - звенигородськими землями проїжджали архідиякон, мандрівник Павло Алеппський та його батько Антіохійський патріарх Макарій.

Грудень 1653 - Вільховець, Звенигородку, Тарасівку, Вільшану проїжджали послі російського царя Р.Стершньов та М.Бредихін, направляючись на Переяславську раду.

1657 - поч.80 р. - доба великої Руїни, що принесла занепад і руйнування в край.

1659 - Звенигородка переходить у власність полковника Костянтина Виговського.

1664 - гетьман П.Тетеря відбиває у К.Виговського Звенигородку.

1674 - оприлюднення універсалу польського короля, в основі якого козакам надавалися права і вольності на території поблизу Корсуня, Звенигородки, Умані, Лисянки, Чигирини, Черкас.

1697 - м.Звенигородка з прилеглими землями привілеєм Августа II передана у володіння Олександра Яблунівського (фактично вступив у права власника лише у 1702 році).

1700 - в Звенигородці зведено церкву Успіння Пресвятої Богородиці (Успенська).

1706 - зведено Звенигородську Свято-Преображенську церкву.

1711 - похід П.Орлика, спільно з запорожцями, білгородськими і буджацькими татарами на Україну. Успішні бої на території Звенигородщини проти військ генерального осавула гетьмана І. Скоропадського Бутовича.

1737 - гайдамацький загін Гната Гоголого заволів Звенигородкою і розправився з феодалами.

1737 - Звенигородка вперше згадується як окрема адміністративно-територіальна одиниця - староство. Володіння переходить до Теофіли Яблунівської із Синявських.

1740 - власник староства Юзеф Олександрович Яблунівський.

1741 - загін Г.Голого штурмом взяв Звенигородський замок.

1743 - загін Г.Голого, знищивши польську залогу в Звенигородці, заволів великою здобиччю.

1751 - запорожець Іван Кудим на чолі невеликого загону (116 чоловік), розбивши польський загін, захопив пансь-

ке майно в Звенигородці, Стебному, Єрках.

1760 - староство Звенигородське переходить у володіння Фелікса Солтика.

1768 - повстання під проводом М.Залізняка та І.Гонти, що набуло назви "Коліїщина". Основні сили повстанців проходили через Вільшану, Боровикове, Керелівку, Моринці, Будище на Лисянку.

8.06.1768 - захоплення Звенигородки загonom сотника Шила, посланим М.Залізником із Лисянки.

6.02.1770 - страта в с.Кодні на Житомирщині Василя Варченка, українського кобзаря із Звенигородки, учасника Коліїщини.

1788 - управління Звенигородським староством переходить до Соломії Солтиг.

30.04.1792 - привілей польського короля Станіслава Августа про відновлення Звенигородці прав вільного міста та надання герба.

1793 - Звенигородщина в складі Правобережжя відійшла до складу Російської імперії.

1795 - Звенигородщина ввійшла до складу Вознесенського намісництва.

1795 - 1799 - адміністративним центром Звенигородського староства було містечко Калніболото (Катеринопіль).

1797-1801 - в с.Козацькому проживав російський байкарь І.Крилов.

17.01.1798 - створено Звенигородський повіт Київської губернії.

19.10.1798 - в процесі укрупнення повітів Київської губернії до Звенигородки було приєднано Уманський повіт та південну частину Богуславського повіту (даний поділ зберігався до 1804 року).

Кін. 18 ст. - закладено Козачанський дендропарк.

1804-1806 - проходження військової служби в Білоруському гусарському полку, що квартирувався в Звенигородці, героєм Вітчизняної війни, поетом-партизаном Денисом Давидовим.

1808 - зведений Звенигородський римо-католицький Святопреображенський костіол.

1808 - згідно статистичних даних в м.Звенигородка проживало 3146 чоловік.

9.03.1814 - в селі Керелівка народився Т.Шевченко.

1820 - збудований Свято-Преображенський собор (знаходився на місці сучасного Будинку рад).

27.10.1844 - розпочав випускати продукцію цукровий завод в м.Вільховці.

1846 - Звенигородщину досліджував Пантелеймон Куліш.

1850 - згідно статистичних даних в м.Звенигородці проживало 7501 чоловік.

1867 - згідно статистичних даних в м.Звенигородці проживало 11201 чоловік.

1872 - в Звенигородці поселився Юхим Степанович Кримський.

1877 - збудовано в Звенигородці нову кам'яну Успенську церкву (знаходилась напроти будинку райкінопрокату).

Продовження на 16-й стор.

Хронологія основних подій Звенигородщини

Продовження. Початок на 19-й стор.

1888 - вийшла з друку в Кракові книга Ю.Талько-Гринцевича "Остання старостина Звенигородська".

1892 - проведено залізничну гілку Шпола - Умань. Відкриття залізничної станції Звенигородка та початок занепаду чумацького промислу.

30.09.1899 - затверджено Правила користування народною бібліотекою-читальнею в м.Звенигородці.

Поч.ХХ ст. - в Звенигородці відкрито реальне училище імені царевича Олексія (сучасне приміщення СПТУ-34).

14.08.1905 - відкрито Звенигородське чумацьке училище (сучасне приміщення школи №3).

20.10.1905 - початок страйкування робітників м.Звенигородки.

1905-1907 - селянське заворушення в с.Козацькому, Тарасівці, Юрківці.

6.06.1906 - запровадження стану облоги в Звенигородському повіті.

1910 - згідно статистичних даних в м.Звенигородці налічувалось понад 24 тисячі жителів.

1911 - в Звенигородці збудовано жіночу двокласну церковно-парафіальну школу (знаходилась на місці сучасної школи № 1).

23.04.1917 - відбулася рада Гусаківського козацького куреня - першого добровільного формування, яке започаткувало Всеукраїнський рух Вільного козацтва.

Квітень 1917 - в Звенигородці відбувся перший повітовий з'їзд Вільного козацтва (кошовий С.Гризло).

3.10.1917 - розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва у Чигирині (головний отаман П.Скоропадський).

Лютий 1918 - створення в Звенигородці більшовицького Революційного комітету Тимчасової ради робітничих і солдатських депутатів.

12 лютого 1918 року - Гусаківський курінь Вільного козацтва розігнав делегатів повітового з'їзду Рад робітничих і селянських депутатів. Вбивство голови Ревкому Б.Каца.

3.06.1918 - початок Звенигородсько-Таращанського повстання.

9.06.1918 - об'єднані селянські загони під керівництвом Левка Шевченка звільнили м.Звенигородку від німецько-гетьманських військ.

14 червня 1918 - вступ німецьких каральних загонів в Звенигородку. Арешт Л.Шевченка.

Липень-серпень 1918 - перехід повстанських загонів до тактики партизанської війни.

Грудень 1918 - встановлення в Звенигородці влади Директорії (комісар Павловський).

1918-1921 - діяльність на території Звенигородського повіту козацько-селянських повстанських загонів, очолюваних Гризлом, Пугачем, Яблучком, Тузом, Загороднім, Жуйвodoю, Лютим-Лютенком.

8 січня 1919 - вбивство в Звенигородці за наказом комісара Павловського Л.Шевченка.

13 квітня 1919 - повітовий з'їзд Рад селян, робітників та червоного козацтва.

13 червня 1919 - звільнення Звенигородки та повіту військовими відділами отамана Ю.Тютюнника під час його рейду з бригадою М.Григор'єва на з'єднання з регулярними частинами УНР.

18 серпня 1919 - захоплення Звенигородки військами А.Денікіна.

Грудень 1919 - Звенигородка зайнята Вільшанським революційним більшовицьким загonom під керівництвом Г.Ковалю. Організація повітового Комітету КП(б)У - секретар Г.Коваль.

30 січня 1920 - Звенигородку захопив загін отамана Туза.

13-15 червня 1920 - робота селянського робітничого з'їзду Звенигородського повіту. Створення повітового Ревкому.

Липень-серпень 1920 - створення перших комітетів незалежних селян в с.Мурзинці, с.Гусакове, с.Озірна.

22 серпня 1920 - перший з'їзд представників комітетів незалежних селян.

31 серпня 1920 - активізація дій повстанських загонів і захоплення Звенигородки.

14.09.1920 - стараннями Софії Мефодіївни Терещенко засновано Звенигородську художню школу ім.Т.Шевченка.

1920 - перший навчальний рік в Звенигородському с/г технікумі.

Кін.грудня 1920 - дводенне перебування в Звенигородці загону Н.Махна.

1922 - в Звенигородці почали працювати чавуно-ливарний та шкіряний заводи, електростанція.

1922 - в повіті організовуються перші товариства спільного обробітку землі: "Надія" в Моринцях, "Колос" в Керелівці, "Плугатар" в Гусаковому, "Прапор праці" в Мурзинцях.

1922 - стараннями С.Терещенко засновано повітовий музей ім.Т.Шевченка.

1.09.1922 - перший навчальний рік в Козацькому с/г технікумі.

12.04.1923 - в рамках амін.територіальної реформи створено Звенигородський район Уманської округи.

1927 - Звенигородку віднесено до категорії селищ міського типу.

11.03.1929 - село Кирилівку переіменовано в с.Шевченкове.

1931 - створення Звенигородської машинно-тракторної станції.

1.05.1930 - почав роботу Звенигородський маслозавод.

1932-1933 - Голодомор.

1932 - зруйновано Звенигородську Свято-Успенську церкву.

1936 - зруйнований Звенигородський Свято-Преображенський собор.

1937 - масові сталінські репресії в Звенигородському районі.

1938 - Звенигородку віднесено до категорії міст районного підпорядкування.

12.03.1939 - відкрито літературно-меморіальний музей Т.Шевченка в селі Шевченкове.

29.07.1941 - Звенигородка окупована німецько-фашистськими військами.

Лютий 1942 - організована підпільна організація в с.Шевченкове (керівник М.Слічний).

Березень 1943 - початок діяльності Юрківської підпільної диверсійної групи (керівник І.Корх).

Березень 1943 - сформовано партизанський загін під керівництвом А.Мкртчяна.

16 березня 1943 - оголошення Звенигородського гебітскомісара Беккера про вжиття особливих заходів щодо населення в зв'язку з поширенням підпільного руху.

Серпень 1943 - організовано партизанський загін ім.Кутузова (командир П.Яковлев).

Травень 1943 - на базі Лисянської підпільної організації створено партизанський загін ім.Щорса (командир К.Легкодух).

24 січня - 17 лютого 1944 - Корсунь-Шевченківська битва.

28 січня 1944 - з'єднання військ 1-го і 2-го Українських фронтів в м.Звенигородці. Оточення німецьких військ. День визволення м.Звенигородки.

Квітень 1944 - розпочала роботу Звенигородська МТС.

Травень 1944 - вступили в дію маслозавод, плодозавод, чавуно-ливарний та борошномельний заводи.

1.09.1944 - розпочалося навчання в Звенигородській школі майстрів сировиробництва.

1947 - розпочато освоєння Юрківського вугільного розрізу. Забудова шахтарського селища Шахтинське.

1949 - з розвитком Юрківського буровугільного комплексу будується шахтарське селище Ватутіне.

19.04.1949 - селищу Шахтинське надано ім'я Героя Радянського Союзу генерала армії М.Ф.Ватутіна.

Травень 1952 - селище Ватутіне віднесено до категорії міст районного підпорядкування.

2.06.1952 - розпочала роботу Юрківська ТЕЦ.

1952-1959 - будівництво Звенигородської міжколгоспної ГЕС.

1955 - в м.Ватутіне введено в дію телерентранслятор, що першим в області почав приймати програми з Києва.

12.03.1956 - відкрито пам'ятник в Т.Шевченку в Моринцях.

28.04.1957 - відкрито пам'ятник Т.Шевченку в с.Шевченкове.

1962 - збудовано оздоровчий табір для дітей "Юний лєнінець".

5.11.1963 - відновлено роботу Звенигородського краєзнавчого музею.

1964 - проведено реконструкцію районного будинку культури.

1968 - вихід з друку путівника "Звенигородщина" М.Іванченка, В.Хоменка.

1969 - відкрито обеліск Слави в м.Звенигородці.

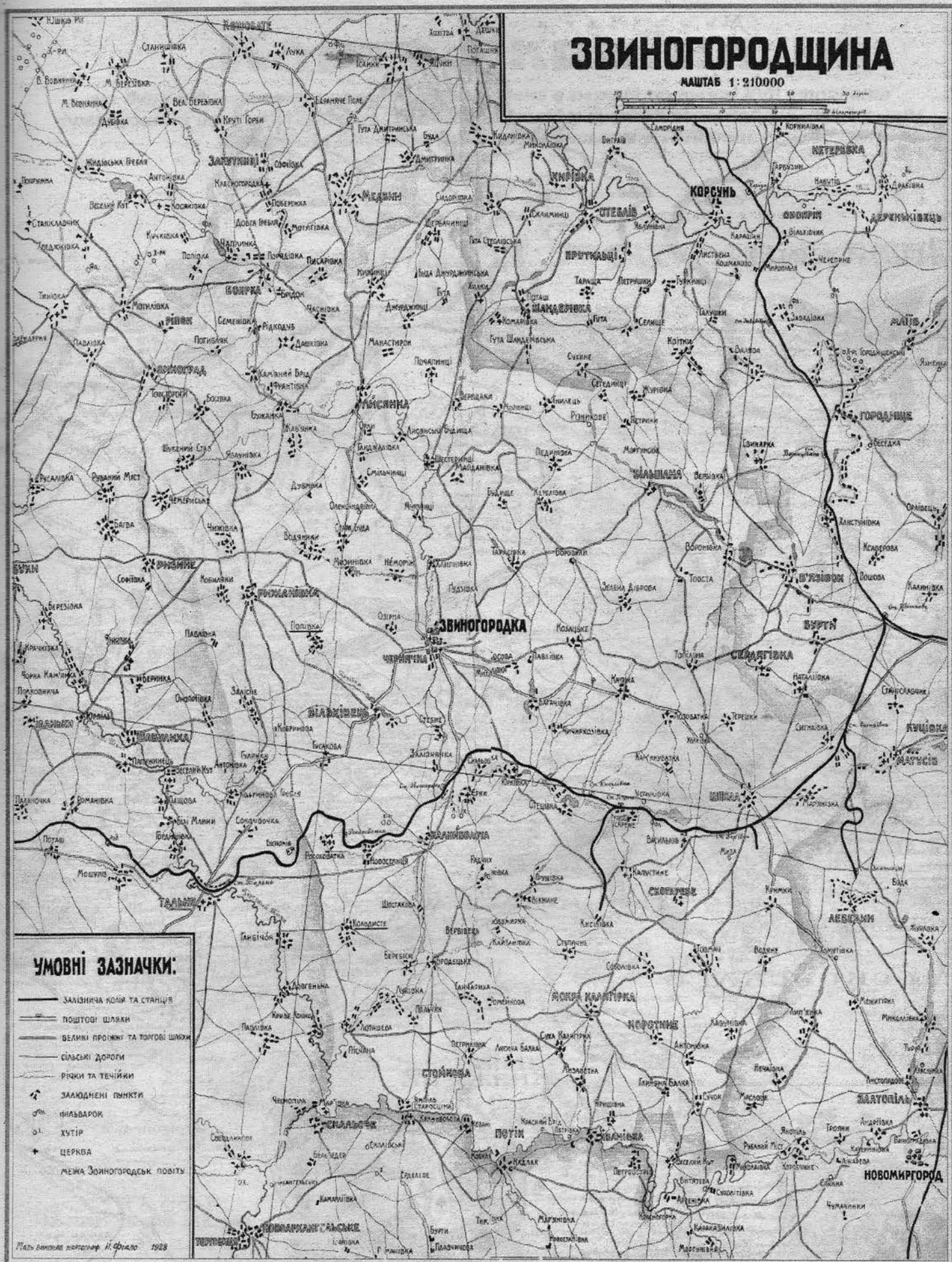
1970 - відкрито санаторій "Радон".

1976 - розформування Звенигородського с/г технікуму та переведення його в с.Тальняки.

1982 - відкриття в м.Звенигородці пам'ятника Т.Шевченку.

1988 - марш Миру представників українських діаспор західних держав.

24.08.1991 - прийняття Верховною Радою України Акту проголошення незалежності України.

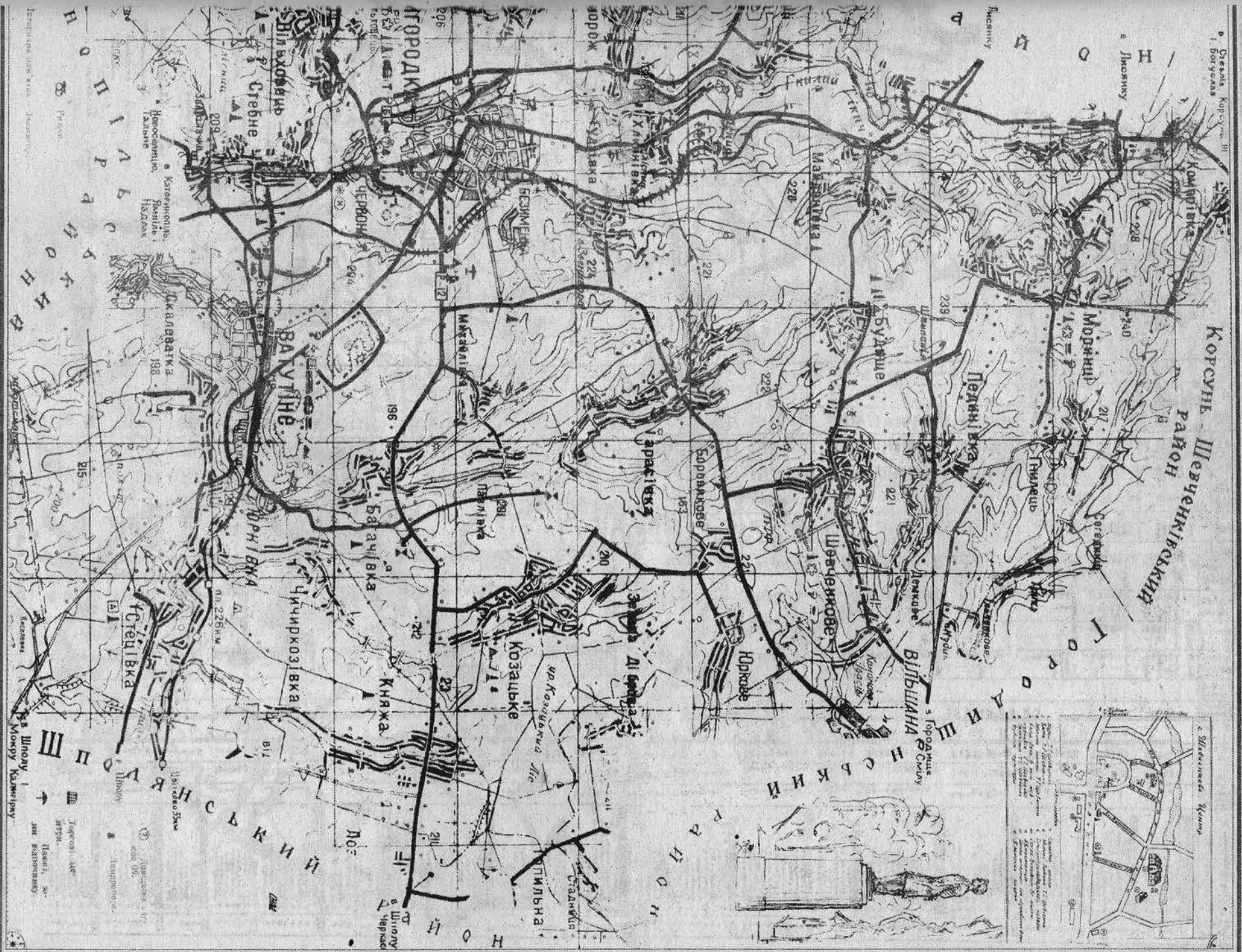
Карта України

що була під Польським володінням, складена в першій половині XVII століття французьким інженером Бопланом, назви на російську мову перекладено українським істориком Дмитром Батиш-Каменським у 1829 році.

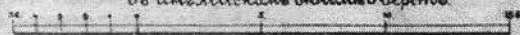
КАРТА

ЗВЕНИГОРОДСКАГО УЬЗДА

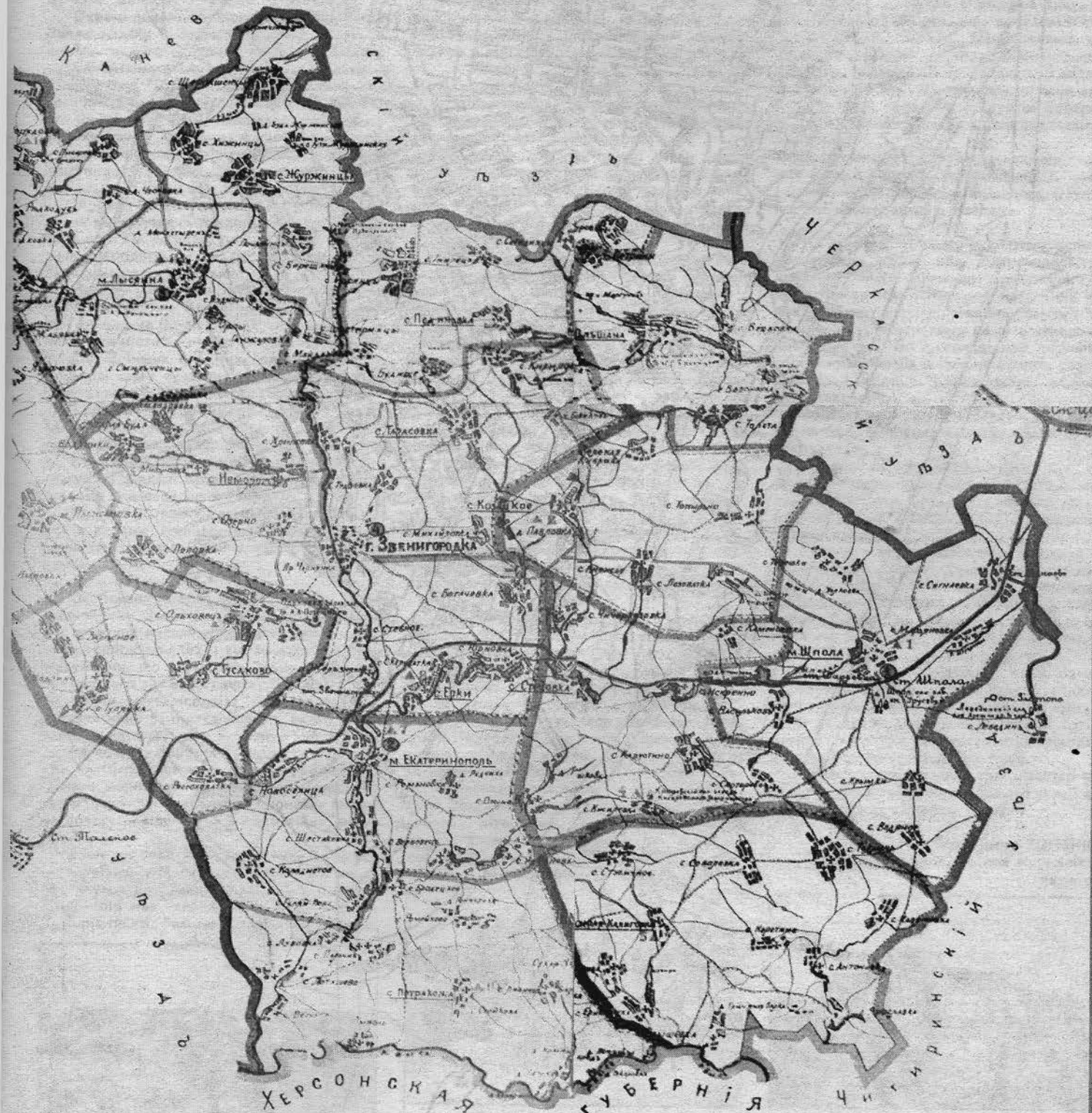
КІЕВСКОЇ ГУБЕРНІЇ

Масштабъ

въ англійскихъ дюймахъ

Составлена по Официальнымъ свѣдѣніямъ въ 1904 году
Землемѣромъ имѣній Ихъ Сіятельства Графовъ Бобринскихъ
Бобринскимъ Секретаремъ Иваномъ Яковлевичемъ Дорогановскимъ

ЛІТОПИС РІДНОГО КРАЮ

Минуле нашого краю довгий час, — власне, аж до середини дев'ятнадцятого століття, — залишалося поза полем зору дослідників. Це тому, що дістатись сюди було не просто: ні Дніпром доплисти, ні залізницею доїхати.

Один тільки Панько Куліш одважився добратись на Звенигородщину "на перекладних" поштовим трактом. Можна вважати, що він — перший наш краєзнавець. Зібрані тут матеріали ("Перекази про урочища в Звенигородці" та ін.) Куліш оприлюднив у першому тому "Записок о Южной Руси" (1856).

Окремі документи чи короткі згадки про Звенигородку й Звенигородщину з'явилися в "Архиве Юго-Западной России", "Списке населенных мест Киевской губернии", книжці І.Фундуклея "Статистическое описание Киевской губернии"; розлогі відомості про села повіту — в досі неперевершеній праці Л.Похилевича "Сказання о населенных местностях Киевской губернии", дещо — у фольклорних збірках М.Драгоманова, А.Метлинського, І.Рудченка, П.Чубинського.

Журнал "Киевская старина" у 1882-1883 роках видрукував фольклорні записи А.Смоліти з села Гусакового, там же — його "Картинки народної життя. (Из эпохи перехода от казачества к крестьянству)".

Перша книжка про Звенигородку — "Остатки старостина Звенигородська" Ю.Талька-Гриневича (Краків, 1888, польською мовою), яка містить чимало цікавих історичних фактів. З інших окремих видань (до 1917 р.) варті уваги сучасних краєзнавців: В.Доманицький. Отчет об археологической экскурсии в Звенигородский уезд; Ю.Крымский. Киевской губернии город Звенигородка и его соборный храм.

(Необхідно зробити тут одну суттєву заувагу: всі згадані публікації були малодоступними для пересічного читача).

Широко розповсюджувались поштові картки з видами Звенигородки і Звенигородщини (фотографії Б.Топольнянського, Г.Шевченка).

Особливий інтерес до своєї "малої батьківщини" — Звенигородщини, до її народної культури виявляв Агатангел Кримський. Через сорок літ (1928) він згадає "...Сумно відчуваючи, що рідна моя Звенигородщина залишається для етнографічної та лінгвістичної науки terra incognita, вирішив узятися систематично за її студіювання, надто ж позанотовувати те, чому загрожує забуття".

На початку 1900-их Кримський оголосив про вихід тримісячника "Звенигородщина". Однак вчений заходився писати історичну граматику української мови. Анонсове видання довелося відкласти. Згодом війна, революція.

Лише аж тоді, коли Кримський 1918 року переїхав із Москви до Києва, він знову повернувся до "Звенигородщини". Сорокалітній збір мав складатися з трьох частин. За Кримським, "частина перша — це опис

селянського життя-буття, селянського побуту, з його обрядами й звичаями, чи то за важливих моментів родинних (сватання, весілля, похорон і ін.), чи то за важливих днів або й тижнів народного календаря; друга частина — то звенигородський фольклор з його казками, оповіданнями й історичними переказами... Пісні необрядові (ліричні, історичні і ін.); третя частина — лінгвістична: словник живої народної мови на Звенигородщині".

Життєвий шлях людини, сценарії, характерні для обрядовості, місяцелік — за такою системою функціонує традиційна побутова культура. Цей принцип, як бачимо, покладено в основу "Звенигородщини".

Двадцять років — зоряний час українського краєзнавства. Діяв Український комітет краєзнавства, різноманітні товариства, виходив часопис "Краєзнавство".

На Звенигородщині гучної слави зажив краєзнавчий музей, який заснувала 1922 року Софія Терещенко. Немає жодного села, куди б вона не ходила. Записувала перекази, легенди, повір'я, пісні. Організовувала археологічні дослідження.

На ту пору С.Терещенко познайомилась із Кримським і передала йому свої численні записи для "Звенигородщини" ("Сватання", "Весілля в селі Попівці", "Жнива" та ін.).

Народні перекази про Коліївщину в записках С.Терещенко вміщені в додатку до монографії Б.Навроцького "Гайдамаки" Тараса Шевченка, її ж "Чумаки на Звенигородщині", "Фольклорні матеріали, записані від чумаків на Звенигородщині", "Чумацькі пісні" — у збірнику "Чумаки". Але ім'я авторки скрізь повилучили...

На зміну переломним двадцятим прийшли репресивні тридцять. Хмари згущувались і над головою А.Кримського. Його "Звенигородщина" хоч уже й друкувалась, але світу не побачила. Софію Терещенко відправили на заслання. Незадовго перед тим вона сказала слідчому: "Коли мене заарештували, то краєзнавча праця залишилася припинена..."

"Політична відлига" шістдесятих років означена, крім усього іншого, відродженням краєзнавства. Певною мірою його розвитку сприяло й створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

На сторінках газети "Шевченків край" стали частіше друкуватись краєзнавчі матеріали (зокрема М.Іванченка, Б.Іщенка, В.Хоменка), вийшли книжки: "Звенигородщина" М.Іванченка і В.Хоменка, "Село Шевченкове" Б.Іщенка, переходом — "Ватутіне" Василя Дергача. Окреме місце в корпусі краєзнавчої літератури зайняла серія книжок лауреата премії імені В.Хвойки та Черкаської обласної літературно-краєзнавчої премії імені М.Максимовича Вадима Мицика

("Свята сонячного циклу", "Родини", "Міста Сонця" та ін.).

Центром, опорною базою, як і в двадцять років, став Звенигородський краєзнавчий музей імені Т.Шевченка (відкритий 5.XI.1963 р.), який розгорнув збиральницьку, екскурсійну та дослідницьку роботу. Спільно з "Шевченковим краєм" музей провів три краєзнавчі вікторини: "Чи знаєте ви Звенигородщину?", "Моя Звенигородщина", "В сім'ї вольний, новий", учасниками якої були не лише читачі газети, а й шкільні краєзнавчі гуртки. Залишились історичні сторінки "Скарби народу", "Охороняємо, шануємо, вивчаємо", "Літературно-мистецька Звенигородщина" та ін. Загалом їх видано понад чотириста. (Неодноразово вони здобували перші премії на конкурсах Товариства охорони пам'яток та Спілки журналістів України).

Активними авторами краєзнавчих сторінок були В.Бородій, М.Брайченко, І.Гірик, І.Демченко, М.Забочень, Б.Іщенко, О.Клочко, М.Пономаренко, С.Хаврус.

На другому з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців у 1996 році відзначалось, що краєзнавчий рух переживає піднесення. І саме ж тоді доктор історичних наук Юрій Мицик написав у журналі "Пам'ять століть": "Не можна не звернути увагу на геть занедбане краєзнавство". Бо й справді, про діяльність спілки краєзнавців нічого не відомо, спроба відродити часопис "Краєзнавство" закінчилась невдачею.

На Звенигородщині упродовж десяти років не було осередку Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Музейні експозиції подекуди й досі лавовані й підстрижені, пам'ять видатних земляків не увічнена (скажімо, в назвах вулиць), могили наших краєзнавців Ю.Кримського, Софії Терещенко забуті.

І все ж у нас є краєзнавці, справжні літописці рідного краю. Серед них: П.Блажко, М.Бойко, В.Бурій, М.Іванченко, С.Лячинський, Л.Микитенко, В.Мицик, Ю.Могилюний, І.Невмитий, С.Ткаченко, І.Хименко. Історики, археологи, етнографи, літератори, музезнавці.

А роботи нині — непочатий край. На часі написання історії населених пунктів, збирання спогадів старожилів, укладання хрестоматії та якнайповнішої бібліографії краєзнавчої літератури, започаткування періодичного краєзнавчого видання тощо.

Найголовніше ж: наше краєзнавство має служити національному вихованню українців, духовному відродженню України.

Володимир ХОМЕНКО,
член Національної спілки журналістів України.

Поштівки з видами Звенигородки 1914 рік.

Зміст

	Стор.
Герб міста Звенигородки	2
Станіслав Лячинський. Звенигора	3-4
Вадим Мицик. Міста і селища трипільської цивілізації	5-6
Станіслав Лячинський. Великий Рижанівський курган	7-9
Віктор Юркевич. Звенигородщина в XV-XVI вв.	10-12
Вадим Мицик. Козацька Звенигородка	13
Володимир Хоменко. Тернистий шлях	14
Григорій Куцан. Кобзарство Шевченкового краю	15-16
Володимир Хоменко. Словник земляків	17-18
Юрій Могильний. Хронологія основних подій Звенигородщини	19-20
Звенигородщина. Карта А.Кримського	21
Карта України. Гійом Левассер де Боплана	22-23
Карта Київського воєводства (Боплана)	24-25
Звенигородський район. Краєзнавча карта-схема.	
Оформлення Сергія Никоненка	26-27
Карта Звенигородського повіту. 1904 року	28-29
Звенигородка. Карта-схема Сергія Никоненка	30
Володимир Хоменко. Літопис рідного краю	31

2002 рік

Звенигородський державний краєзнавчий музей імені Тараса Шевченка

Відповідальний за випуск Юрій Могильний, директор Звенигородського краєзнавчого музею імені Тараса Шевченка, голова районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців

Здано до набору 12.06.2002. Підп. до друку 16.12.2002.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура NewtonC. Друк офсетний. Умови. друк. арк. 3,72.
Обл.-вид. арк. 6,17. Тираж 1000. Замовлення № 1042.

Звенигородське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, м. Звенигородка, вул. Дзержинського, 28, тел. 5-22-92.